

44-08
П-34

ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ДІАЛЕКТІВ

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО
ПРАПОРА ІНСТИТУТ МОВознавства
ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

Валентин

МВССО УРСР
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА

ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ

(ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ ТА ПОВІДОМЛЕНЬ)

НБ ПНУС

434303

● **Об'явлено** п. 10 - 1972

ВИДАВНИЦТВО "НАУКОВА ДУМКА"
КИЇВ - 1972

11

44-08
П-34

Редакційна колегія
С.П.Бевзенко, М.А. Жовтобрих (відповідальний редактор),
В.М.Рузанівський

ВОПРОСЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА
И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТОВ

(Тезисы докладов и сообщений)

(На украинском языке)

Редакція інформаційних видань
Зав.редакцією В.Й.Гіллелак

Редактор В.О.Булкіна
Технічний редактор А.А.Якубенко

БФ 08067. Зам. № 488. Вид. № 372И. Тираж 600. Папір № 2. Формат паперу 60x84 1/16. Друк.фіз.арк. 8,25. Обл.-вед.арк.7,64. Умовно-друк. арк.7,67. Підписано до друку 30.УІ 1972 р. Ціна 46 коп.

Видавництво "Наукова думка". Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР. Київ, Репіна, 4.

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
ІНВ. № 434303

І.Г.Матвіяс
(Київ)

ВЗАЄМОДІЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ МОВОЮ І НАРОДНИМИ ГОВОРАМИ НА РІЗНИХ ІСТОРИЧНИХ ЕТАПАХ

1. Взаємодію з народними говорами виявляє староруська літературна мова (до XIV ст.), староукраїнська літературна мова (від XIV до XVIII ст.) і нова українська літературна мова (від XVIII ст. до наших днів), однак на кожному історичному етапі зв'язок між літературною мовою і народними говорами має свою специфіку.

2. Сучасне діалектне членування української мови в наслідком складного процесу розвитку мови давніх східнослов'янських племен, феодального розмежування території сучасної України за староруської доби, пізніших феодально-територіальних утворень на Україні, входження українських земель до складу різних держав, міграцій українського населення в різні часи. Різноманітні позамовні чинники зумовили неоднакові темпи змін і розвитку української мови в різних місцевостях, унаслідок чого одні говори виявляють архаїчні риси української мови, інші відображають іноваційні процеси. Діалектне членування української мови продовж історичного розвитку зазнавало змін. Диференційні риси українських говорів не були одними і тими ж на всіх історичних етапах. Оскільки сучасне діалектне членування української мови в багатьох випадках базується на протиставленні архаїчних рис іноваційним, в підстави думати, що в минулому говори української мови виділялися менш виразно.

3. Твердження дослідників про наявність північного, південно-східного і південно-західного наріч на території України за староруської доби на основі писемних пам'яток не має належ-

ної аргументації. Правда, староруські пам'ятки засвідчують деякі відмінні риси між східними (Київським, Переяславським, Чернігівським) і західними (галицько-волинськими) говорами. На основі досліджень В.Шимановського можна твердити, що в XI ст. для київського і галицько-волинського говорів не в усьому однаковими були процеси, пов'язані з перехідним пом'якшенням приголосних. А.Кримський доводить, що вже в XII ст. західні говори, на відміну від східних, характеризувалися переходом звукосполук гы, кы, хы в г і, к і, х і.

Деякі регіональні явища в процесі розвитку української мови зникли. Прикладом цього можуть служити говіркові форми третьої особи множини імперфекта з закінченням -ть (типу нарицахуть замість нарицаху), засвідчені в галицькому Євсевійовому ев. 1283 р. Давні імперфектні форми в сучасних говорах української мови не збереглися взагалі.

4. Староруські літературні пам'ятки збереглися переважно в копіях пізніших часів. Звукові особливості пам'яток під пером переписувачів великою мірою затерлися. У галузі морфології, синтаксису і лексики певний тип пам'яток староруської доби (оригінальна література) загалом відбиває живомовні риси того часу. Вплив розмовної мови на староруську літературну мову незаперечний.

Пряких свідчень про вплив староруської літературної мови на народні говори немає. Однак, маючи на увазі поширеність освіти наших предків за староруської доби, можна допускати вплив усної мови культурних і адміністративних центрів, передусім Києва, на розмовну мову досить широких кіл тодішньої людності з різних місцевостей.

5. У період розвитку староукраїнської літературної мови діяли дві тенденції, що були викликані політичними подіями на Україні. З одного боку, внаслідок боротьби з церковною унією, колонізацією і латинізацією оборонці православ'я намагалися піднести авторитет книжної слов'яноруської літературної мови як такої, що мала давню традицію і вживалася на великому слов'янському обширі. З другого боку, визвольні візми українського народу проти чужоземних поневолювачів, що покликали до активної політичної діяльності широкі маси населення, сприяли зростанню ролі літературної мови на живій народній основі. Зазначені тенденції зумовили тривале співіснування відповідних різновидів староукраїнської літературної мови. У кінці ХУІІІ ст. живомовний тип ста-

роукраїнської літературної мови переростає в нову українську літературну мову, що характеризується найтіснішим зв'язком з розмовною мовою українського народу.

6. На початковий період староукраїнської літературної мови припадають істотні зміни в розвитку фонетичної і граматичної системи української мови, українських говорів. У час політичної могутності Галицько-Волинського князівства і в період литовського панування на Україні основними в староукраїнській літературній мові були західноукраїнські мовні елементи. На підставі писемних пам'яток в XIV-XV ст. вже можна констатувати не тільки наявність українських наріч, але й у південно-західному наріччі виділити окремі говори (наддністрянський, карпатський, буковинський). У ХУП-ХУШ ст. центром політичних подій став Східна Україна, в літературній мові того часу посилюється роль східних, наддніпрянських говорів. Загалом же західноукраїнські діалектні особливості, як свідчить, зокрема, граматики І.Ужевича з середини ХУП ст., у староукраїнській літературній мові переважали над східноукраїнськими.

7. Взаємодія між староукраїнською літературною мовою і говорами української народності полягала передусім у впливі говорів на літературну мову. Староукраїнська літературна мова помітного впливу на територіальні діалекти не мала. Більшою мірою уніфікувала народні говори в цей період мова східноукраїнського фольклору.

8. З трьох наріч найбільшу українську етнічну територію охоплює південно-східне. Переважну більшість у південно-східному наріччі становлять новостворені говори, що виникли внаслідок переселення людності зі старожитньої української території, передусім з середньої Наддніпрянини. Завдяки найбільшій уніфікованості порівняно з іншими українськими говорами середньонаддніпрянські говірки і ширше - говори південно-східного наріччя лягли в основу нової української літературної мови.

9. Політична ситуація в Західній Україні склалася так, що міграційні рухи населення тут були менш інтенсивними, давні говори, що утворилися з племінних діалектів і внаслідок феодалних територіальних утворень, нівелювалися поволі. Західна Україна, на відміну від Східної, характеризувалася діалектним роздрібненням. Тому-то, коли в першій половині XIX ст. виникає західноукраїнський різновид нової української літературної мови на народній основі, він не має уніфікованої діалектної бази. До того ж

Йому доводиться конкурувати із старокнижною літературною мовою, що продовжувала функціонувати в Західній Україні.

Усі видатні західноукраїнські письменники ХІХ і початку ХХ ст. більшою або меншою мірою в мові своїх творів відображали особливості рідного їм говору, ризом з тим вони прагнули і прокладали шляхи до утворення єдиної української літературної мови на східноукраїнській діалектній основі. Однак умови для повного злиття східного і західного різновидів літературної мови настали тільки після возз'єднання українських земель у єдиній державі за радянської доби.

Ю. Взаємодія між новою українською літературною мовою і народними говорами в різні часи була неоднаковою. У ХІХ і на початку ХХ ст. активнішим був вплив говорів на літературну мову, дія літературної мови на територіальні діалекти була незначною. За радянського часу літературна мова через школу, радіо, телебачення, пресу, літературу нівелює народні говори швидкими темпами.

Т.В.Назарова
(Київ)

ТИПОЛОГІЯ ЗВ'ЯЗКІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ Й ДІАЛЕКТІВ

І. Сучасний рівень вітчизняних досліджень проблеми взаємодії літературної мови й діалектів у найзагальніших рисах можна визначити кількома основними положеннями: 1) відмінність характеристик взаємодії для різних етапів розвитку мови; 2) неминучість інтеграції діалектів як кінцева перспектива їхніх змін на сучасному етапі - за умов посиленого впливу літературної мови; 3) взаємодія літературної мови й діалектів - складний, диференційований за структурними рівнями, довготривалий і в окремих ланках суперечливий процес, який не можна звести до безпосередньої нівеляції говорів; 4) інтерпретація літературно-діалектних варіантів на різних рівнях діалектної структури як ознаки співіснування елементів різних систем; 5) можливість послідовного розвитку проміжних ланок у процесі взаємодії на рівнях діалекту, просторіччя, усно-розмовного літературного мовлення; пере-

будова діалектної системи як основний наслідок взаємодії з літературно-нормативною системою на діалектному рівні.

2. З точки зору цих основних формулювань дослідження типології взаємодії літературної мови й діалекту повинно включати, зокрема, такі аспекти: а) визначення часового зрізу і умов взаємодії – позалінгвістичних і власне лінгвістичних; б) встановлення типів співіснуючих систем у конкретній точці лінгвістичного простору; в) вивчення самого "механізму" взаємодії. Контакти літературної мови й діалекту можна розглядати в межах однієї системи і – ширше – в ареальному плані.

3. До позалінгвістичних умов згаданого процесу взаємодії слід віднести: а) соціальні й соціально-психологічні умови поширення літературної мови серед носіїв діалекту в обраній період розвитку мови; б) історичні умови виникнення літературної мови, в) ареальні умови її поширення, тобто діалектний фон, на якому відбувається взаємодія (тип діалектної диференціації, характер міждіалектних контактів, наявність чи відсутність іншомовного впливу та ін.). Лінгвістичні умови створюються, очевидно, особливостями самих систем, що перебувають у контексті: характеристики діалектних систем з точки зору їхньої стійкості і спонтанних тенденцій розвитку, амплітуда віддаленості діалектних систем від літературно-нормативної та ін.

4. Виділяється група чинників, на сучасному етапі спільних для багатьох мов (наприклад, соціальні і соціально-психологічні фактори), і характеристики, якоюсь мірою специфічні для кожної мови. Зокрема, для української мови слід враховувати значну діалектну диференціацію старожитного ареалу, різноманітність впливу контактних процесів у старожитних і новостворених говорах, певну відстань, наприклад на фонологічному рівні – для північних, надсянських, закарпатських діалектних систем, порівняно з літературно-нормативною системою (ця амплітуда на різних рівнях у принципі може бути визначена в об'єктивних величинах), роль середньонадніпрянського ареалу в формуванні української літературної мови та ін.

5. У сучасному українському генетично однорідному діалектному оточенні можна зустрітися з такими типами систем (у мовленні існують численні проміжні стадії): 1) традиційна діалектна система, що приймається як вихідна в контактах з літературно-нормативною; 2) вихідна діалектна система з елементами розкладу; 3) пере-

будована діалектна система; 4) співіснування перебудованої діалектної системи з нормативною, яка реалізується в усно-розмовній формі літературного мовлення з регіоналізмами; 5) усно-розмовне літературне мовлення з більшою чи меншою кількістю регіоналізмів. Ці типи здебільшого диференціюються залежно від освіти, частково – від генерації й обставин мовлення, але загалом чисельна перевага того чи іншого типу залежить від багатьох наведених вище соціальних, історичних, ареальних і лінгвістичних умов. Дані АУМ і сучасні рукописні й магнітофонні діалектні записи дозволяють визначити як переважно поширені в старожитніх українських говірках традиційну діалектну систему і традиційну систему з більшими чи меншими ознаками руйнування. Це дозволяє припускати, що в ланцюгу перетворень вихідної діалектної системи під тиском літературного впливу для українських старожитніх говірок найближчою перспективою є руйнування вихідних систем і перебудова їх у рамках існуючого діалектного членування.

6. Розуміючи в даному випадку механізм перебудови діалектної системи як вияв механізму контактів літературної мови й діалектів, слід розрізнити: а) перебудову одиначної діалектної системи; б) перебудову ареальної діалектної системи, тобто динаміку ареальних змін. Видається імовірною можливість моделювати обидва типи змін на основі вивчення процесів, відзначених у смугах старожитніх і – частково – районах пізніших міждіалектних контактів. Необхідні застереження стосуються специфіки функціонування діалектних систем порівняно з літературно-нормативною: а) діалектна система функціонує тільки в усній формі; б) діалектна норма порівняно з літературною менш категорична, допускає варіювання і тим сприйнятливіша до системних перебудов та іносистемних проникнень; в) діалектна система завжди "прив'язана" до певної території, тобто включає просторову координату. Перші два чинники, разом із вище згаданими соціальними і соціально-психологічними факторами, зумовлюють переваги літературно-нормативної системи в процесі контактування і розвиток інтердіалектних елементів; третій, ареальний чинник, підтриманий стійкістю діалектних систем, сприяє збереженню вихідного ареального розподілу. Відповідно основними імпульсами перебудов ізольованих і ареальних систем можна вважати: а) суперечність між проникненням літературно-нормативних елементів і своєрідним опором діалектної системи; б) суперечність у взаємонакладанні інтердіалектних і традиційно диференційованих

ареалів, що можна вважати однією з закономірностей ареальної динаміки.

7. Ураховуючи всю складність процесу взаємодії з літературною мовою, можна постулювати кілька основних можливостей перебудови діалектної системи і перерозподілу ареалів, що в межах кожного структурного рівня реалізуються у вужчих закономірностях: 1) субституція; розрізняються випадки, коли співвіднесені елементи в обох системах перебувають в ідентичних або неідентичних парадигматичних і синтагматичних зв'язках; 2) трансформація діалектних елементів і структурно-системних зв'язків у напрямі матеріального або типологічного наближення до літературно-нормативної системи (із збереженням розрізнення „літературне – діалектне“). Розрізняється: а) реалізація типу відносин, характерних для літературно-нормативної системи, засобами діалекту і б) реалізація типу відносин, характерних для діалекту, засобами, ідентичними літературним або за якимиись ознаками, наближеними до них; 3) контамінація літературно-нормативного й діалектного. Реалізація цих і вужчих закономірностей регулюється загальними правилами: а) трансформації зазнають наоамперед релевантні диференційні ознаки; б) у зіткненні систем з розрізненням і нерозрізненням (нейтралізація, наявність непарних елементів) перемагає нерозрізнення – перспективно, якщо воно властиве літературній системі, тимчасово – якщо властиве діалектній; в) взаємодія обох систем відбувається через лексику – проникнення лексем або словоформ, що стають моделями для перебудови (доповідь ілюструється матеріалом переважно з північних українських говорів).

8. З викладеного випливає, що діалектні проникнення в літературну мову можуть бути, принаймні, двох типів: одиниці, що втрачають територіальну ознаку і стають загальними елементами літературної системи (усної, писемної або й обох форм літературного мовлення), це стосується, передусім, лексики; 2) одиниці, що зберігають територіальну прив'язаність; крім лексики, це здебільшого нерелевантні ознаки елементів інших рівнів, що, трансформуючись, у перспективі можуть зберігатися протягом невизначеного часу, створюючи регіональний варіант просторіччя або й літературного усного мовлення і тим самим будучи виявом просторової координати мови і перерозподіленого ареального її членування. Існування просторової координати як об'єктивної реальності функціонування мови передбачає можливість

протиставлення форм мовлення з включенням і невключенням фактором простору і розвиток просторових виявів за специфічними законами ареальної динаміки. У цьому плані майбутню інтеграцію діалектів слід розглядати як інтеграцію вихідних діалектних систем і вихідного ареального членування із збереженням і наступною трансформацією несистемних ареальних ознак. Теоретично можна допускати і "вторинну релевантизацію" цих ознак (за аналогією до змін на діахронічній осі), хоча літературно-нормативний тиск буде гальмувати цей процес.

П.С.Дудик
(Полтава)

ПОНЯТТЯ "РОЗМОВНЕ МОВЛЕННЯ" І "ДІАЛЕКТИЧНЕ МОВЛЕННЯ"

1. З уваги на мовознавчу і педагогічну важливість проблематики сучасного живого розмовного мовлення (рос. "розговорной речи") постає потреба в дальшому уточненні цілої низки важливих лінгвістичних понять, у тому числі й зазначених у заголовку доповіді.

2. Розмовне мовлення є переважно діалогічним, рідше монологічним, особливо при писемному перебігові. Найбільш натуральна і поширена форма його вияву – це усна форма. В українському терміні "розмовне мовлення" надто виразно проступає значення самої дії, і тому часто заходить потреба в паралельному терміні "розмовна мова" (теж відповідає російському "розговорная речь"). На практиці важко буває забезпечити чіткість термінологічного вживання обох словосполучень, хоч для розмежування їх є, здавалося б, достатні підстави: розмовна мова (та її основний компонент на сучасному етапі розвитку української мови – розмовна літературна мова) – це своєрідний складник української мови (і відповідно, коли мати на думці розмовну літературну мову, – такий же, проте вужчого обсягу, складник української літературної мови), певна частина властивих їй матеріально-словесних, ритміко-інтонаційних виражальних засобів, а розмовне мовлення – це конкретне застосування ресурсів української мови, як і розмовне літературне мовлення – конкретне застосування ресурсів української літера-

турної мови, одна із сфер її функціонування в цілому. Коли, отже, йде річ про розмовні явища в їх статиці, як про усталені в колективному спілкуванні мовні знаки, тоді доцільно користуватись терміном "розмовна мова", а коли йтиме річ про динаміку розмовних явищ, про реалізацію їх у вигляді певних комунікативних актів, — тоді до речі вживати термін "розмовне мовлення".

3. Якщо поняття "розмовне мовлення" асоціювати в повному обсязі і прямолінійно виводити з поняття "розмова", то в цьому випадку воно стає розпливчастим, всеохоплюючим, надстильовим, оскільки розмова може проводитись у будь-якому стильовому реєстрі (побутова розмова-діалог, дипломатична, наукова тощо). В усіх цих випадках означення "літературне" ("розмовне літературне мовлення") указує, звісна річ, на кодифікованість мовлення, на відсутність у ньому діалектних рис. Слід, проте, тлумачити розмовне мовлення як мовлення одностильове, таке, що виявляється у межах одного стилю — розмовного, головню розмовно-побутового. Йому властива певна сукупність рис у граматичній будові, лексиці, фразеології, фонетиці, які зумовлюють його внутрішню специфіку і ставлять цей стиль (розмовний) у відносну опозицію до стилів книжної мови — наукового, публіцистичного, офіційно-ділового.

4. Діалектне мовлення — це теж розмовне мовлення, однак з тією лише відмінню, що частина властивих йому явищ не має загально-національної кодифікованої вартості. Це різного типу діалектизми. Таке тлумачення поняття "діалектне мовлення" ґрунтується на розумінні його як цілісної і самодостатньої комунікативної системи, а не тільки як певної сукупності ненормативних (з погляду норм загальної мови) мовних рис у межах іншої мовної системи — національної літературної мови.

5. Отже, поняття "розмовне мовлення", а тим більше поняття "розмовно-побутове мовлення" охоплює й ті мовні явища, які сукупно утворюють діалектне мовлення, лишаючись, звісна річ, поза межами розмовного літературного мовлення. Обґрунтовано, на нашу думку, дотримуватись погляду на діалектне (діалектно-говірне) мовлення як на системно організоване на фонетико-акцентуаційному, граматичному і лексичному та на всіх інших мовних рівнях. Це, зауважимо ще раз, не повен комплексових тільки відмінних рис, а цілісна комунікативна система,

в якій своєрідно-говіркові мовні властивості органічно поєднані з загальнонародними, кодифіковано-літературними як ви-значальними і кількісно найповніше виявленими. Інакше зовсім ніяк говорити про "діалектне мовлення", а тільки про діалект як про певну, проте некомунікативну саму по собі систему мовних рис у межах окремої мови.

6. Сучасне розмовне українське літературне мовлення, крім усної, має також писемну форму вияву, притому як діалогічну, так і монологічну. Найповніше вона втілюється у творах художньої літератури, які присвячені народній тематиці.

7. Поняття "розмовне мовлення" та "усне мовлення" хоча й взаємопроникні, то все ж далеко не адекватні, оскільки усне мовлення часто буває нерозмовним, навіть у діалогічній формі (діалоги та діалоги-диспути науковців, дипломатів тощо). Мовне обличчя таких діалогів визначають наукова, абстрактна лексика і термінологія, синтаксично розгорнута фраза, логічна послідовність вислову і т.д. У них зовсім обмаль тих мовних якостей, що формують специфіку розмовної мови як окремого стилю літературної мови (розмовно-побутова лексика, активне функціонування структур неповного речення, різних еквівалентів речення, часте використання окличних, оклично-питальних і оклично-спонукальних інтонацій, широка гама експресивно-емоційних значень тощо).

8. У доповіді, окрім іншого, йдеться про необхідність враховувати у вивченні внутрішньої диференціації розмовного і діалектного мовлення соціологічного критерію, тобто враховувати конкретні вияви мовлення залежно від соціального стану мовців, їх професій, освіти, віку, бо ці та інші екстралінгвістичні чинники зумовлюють більшу чи меншу насиченість індивідуального мовлення діалектизмами, "просторічними" елементами, жаргонізмами, арготизмами, більшу чи меншу кодифікованість мовних явищ на фонетико-орфоепічному, структурно-граматичному та лексичному рівні.

В.С.Ващенко
(Дніпропетровськ)

ПАРАЛЕЛЬНО-ВАРІАНТНІ УТВОРЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗБАГАЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. Паралельно-варіантні форми посідають у мовній побудові певне місце та мають велику вагу у її розвитку й збагаченні.

Вони історично осмислені, а також часто навантажені у своєму функціонуванні. На такі форми треба зважати як на факти, що поряд з іншими характеризують сутність мовного життя. При цьому вони не тільки не розхитують, навпаки, скріплюють і зміцнюють цілу мовну побудову. Отже, паралельно-варіантні явища — обмежені категорії. Вони можуть задовольняти вимоги точності вираження людських думок і почуттів, взагалі високої культури мовлення як у сфері інтелектуального, так і емоційно-експресивного його спрямування.

2. Одним з важливих джерел, що з них вичерпує літературна мова свої запаси паралельно-варіантного типу, треба вважати живе народне мовлення, його діалектні різновиди. Значення цього джерела таке велике, що навіть часто без спеціального аналізу, лише на інтуїтивному рівні пізнання мовної побудови можна вказати факти переміщення певних мовних форм з діалектних покладів до літературно-нормативних, а також витворювання в такий спосіб паралельно-варіантних резервів. Два шляхи "олітературювання" цих діалектних елементів найбільш виразно себе виявляють. З одного боку, такі слова фіксують своєрідні поняття, називають нові для літературної мови реалії, що виходять за межі їх колишньої локалізації у вжитку. З другого боку, вони синонімізують мовлення, називають нові ознаки, що ускладнюють певні реалії, дають нові витончені семантичні та виразові риси мовлення. Метафоризація та стилістичне осмислення діалектних лексичних одиниць переносить їх на новий ґрунт літературного функціонування.

3. Відзначений процес можна показати, зокрема, на фактах полтавських говорів, які внесли значний вклад у організацію паралельно-варіантних одиниць літературної мови. З полтавських говорів увійшло, наприклад, слово малахай, що дало назву різновиду батоба, дерга — назву різновиду плахти, каменка — різновиду брукованої дороги, сірувати — настити (сірою глиною), кальний — брудний (грязький). Особливо багато на основі полтавських говорів створено синонімічних явищ типу: гливтяк як синонім до гливкий, всрлань — до горлань, лайдак — до ледар, веремія — до галас, кебати — до розуміти, лупет — до шматок хліба, мозчити — до думати, міркувати і т.д.

4. Паралельно-варіантні утворення діалектного походження міцно врастають до загальнонародної мовної системи, стають її органічними складниками. Більшість з них спирається на фор-

мальні поклади загальнонародної мови та її словотворчі основи. Через те вони й "олітературюються" вільно та легко. Його, що каменка від каминь, а сірувати від сірий, мозчити від мозок і т.д. Хоч за формою й своєрідними, проте системно вмотивованими фактами виступають і такі, як малахай, веремія, дерга, кебати і т.д., бо вони включені до загальнонародної системи граматичною характеристикою, семантичною співвіднесеністю з відповідними лексемами тощо (малахай, малахая, малахаєм і т.д., кебаю, кебаеш, кебають і т.д.).

5. Процес "емансипації" паралельно-варіантних утворень діалектного типу пов'язується в найбільш активному своєму вияві з трьома факторами мовного розвитку: входженням їх до загальнонародної мовної практики, функціонуванням у класичних творах майстрів художнього слова, фіксацією у лексикографічних та інших працях нормувального призначення. Легко простежити це, сконстатувавши за мовною практикою, наприклад, не тільки І.Котлярівського, П.Мирного, а й Остапа Вишні, А.Головка. Досить численні такі слова змінюють свою характеристику, скидають свій "діалектний облік" уже протягом 10-20 років, за час виходу від одного словника до другого. Можна засвідчити це з порівняння таких явищ за фіксацією їх хоч би в "Українсько-російському словнику" АН УРСР 1953 року (том I) та в "Словнику української мови" АН УРСР 1970 року (том I). Див., наприклад: баранець, бганка, безмір, безпам'яття і ін.

6. Численні граматичні форми усталились у літературній нормі саме як факти діалектного походження у їх досить тривалому функціонуванні на ґрунті паралельно-варіантного протиставлення. Серед них і такого типу, як-от: селяни-селяне, чотири-чотири, мого-могого, свого-свойого, чужі-чужи, гарні-гарни, сидіти-сидіть, ходити-ходить, знаеш-знаїш, ходить-ходе, ношу-носю і т.д. Деякі з них ще й тепер, будучи за межами нормативних, не позбавлені стилістичного осмислення та виступають у художніх гатунках мови.

7. Синхронний аналіз паралельно-варіантних форм діалектного походження уже дає підстави ствердити їх велику вагу у житті й розвитку збагачувальних засобів мови. Діахронна оцінка мовної системи тим більше не може не спиратись на факти цього типу, що так глибоко вросли до мовної побудови в процесі її тривалого формування.

ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ З НАРОДНИМИ ГОВОРАМИ

1. Український діалектний ландшафт характеризується помітною диференціацією на фонетичному рівні. Саме з погляду фонетичної будови українські говори творять досить різноманітну й цікаву в територіальному аспекті картину, яка для дослідників є живою історією мови в її просторовій проекції і одночас свідченням того, що на час формування української національної мови найзначніші відмінності між діалектами були власне в ділянці фонетики.

2. У межах фонетики основні відмінності між українськими говорами та літературною мовою пов'язані з вокалізмом, що пояснюється як своєрідністю еволюції підсистеми голосних фонем української мови, які можуть бути, з одного боку, наслідком різних у минулому фонетичних процесів (пор., наприклад, неоднакову етимологічну базу й відповідно різну функціональну навантаженість чи, по-іншому, словникову потужність фонем (i):(i) з давніх *i та *ь, а також з o, e в новозакритих складах у надсянських говірках; (i) лише з давнього *i в окремих поліських говірках; (i) з давнього *i та з o, e в новозакритих складах у літературній мові), а, з другого боку, різними стадіями одного й того ж процесу, котрому підпали колись ті ж самі звукові елементи) стол, стуол, стуил, стуіл, отыл, студ, стұл, стїл, ст'іл), - так і територіально строкастою варіативністю в субстанціональному вираженні структурно й функціонально ідентичних одиниць різних говорів і літературної мови (неоднакова, наприклад, у літературній мові і в різних говорах реалізація фонем (и), (а): син, си^ен, се^ин, 'хата, 'уата, мау, мау та ін.).

3. Підсистемі консонантизму в українській мові - літературній і різних територіальних діалектах - властива більша стабільність і однорідність, ніж вокалізмові. Зумовлено це тим, що консонантизм у своєму розвитку зазнав менше відхилень від вихідної системи, якою звичайно для говорів східнослов'янських мов прийнято вважати систему з доби давньо-

руської мовної спільності. Стабільнішими загалом, порівняно з вокалізмом, виявляються в різних говорах інвентар приголосних фонем, їх дистрибуція, характер фонетичної реалізації та інші показники.

4. Основні відмінності між найменшими звуковими одиницями в різних територіально-діалектних утвореннях і літературній мові зводяться дослідниками до відмінностей: 1) щодо інвентаря фонем, 2) правил дистрибуції фонем, 3) так званого випадкового розподілу фонем, 4) реалізації фонем в ідентичних позиціях.

5. Здебільшого і різні діалекти української мови між собою і діалекти порівняно з літературною мовою відрізняються не стільки в плані парадигматичному, тобто не стільки набором фонем, скільки способом їх організації в тексті, правилами лінійної сполучуваності фонем, які можуть накладати в тому чи іншому говорі різні обмеження на вияви фонем у синтагматичному плані, приводячи або до нейтралізації протиставлень фонем унаслідок впливу сегментних і суперсегментних чинників, або до аномальної дистрибуції окремих фонологічних одиниць. Українська літературна мова і майже всі південні українські говори мають однакошу шестифонемну структуру наголошеного вокалізму (і-и-е-а-о-у), але більшість південно-західних говорів відрізняється від південно-східних і літературної мови характером залежності голосних від сусідніх приголосних у мовленнєвому потоці (відсутність сполук м'яких приголосних з голосним в, наявність таких сполук з голосним е, звуження голосних е та о перед м'яким приголосним та ін.), специфікою фонетичної моделі слова, що виявляється в оформленні початку й кінця слова (протетичні в, г, й: воко, гоко, Гвмерика, Гулиц'а, Йантох, Йіван, Йаґрис; відсутність нейтралізації протиставлень (е)~(и) та (о)~(у) в абсолютному кінці слова), перед- і післянаголошених частин фонетичного слова, в неоднаковій за говорами силі дії т.зв.вокальної гармонії та ін.

6. Вокалічні системи південних говорів української мови, маючи загалом ідентичний фонемний інвентар з літературною мовою і однаковий розподіл фонем між фонологічними опозиціями, помітно відрізняються одна від одної своїм звуковим складом, своєрідною фонетичною реалізацією окремих фонем та опозицій у цілому.

ПІВДЕННО-СХІДНА ОСНОВА ГРАМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. Становлення нової української літературної мови об'єктивно відображало процес консолідації української народності і формування української нації. Важливим стимулятором цього процесу була визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гніту (1648-1654 рр.) і возз'єднання України з Росією.

2. Провідна роль південно-східних земель, зокрема середньої Наддніпряни, у процесі формування української нації є визначальним фактором становлення нової української літературної мови на південно-східній діалектній основі. Вона зумовлює престиж південно-східного діалектного типу як зразкового і "найбільш правильного". На час виникнення нової української літературної мови на народній основі граматична система південно-східних говорів склалася остаточно, позбувшись архаїчних рис, притаманних периферійним говорам південно-західного та північного наріччя (система відмінювання окремих частин мови, часових форм дієслова, постпозитивне вживання стягненого займенника ся при дієсловах, допоміжного дієслова їняти в формах майбутнього часу тощо) і відзначалася виразною однотипністю.

3. Інтенсивні міграційні рухи української людності в ХУП-ХУШ століттях сприяли розширенню меж південно-східного наріччя, внаслідок чого на час виникнення нової літературної мови носіями південно-східного діалектного типу була переважна більшість українського народу.

4. Середня Наддніпрянина здавна була суспільно-політичним і культурно-освітнім центром усіх українських земель. Саме на південному сході України виник козацький епос, тут же переважно творилася й українська пісня, мова яких має виразно інтердіалектні риси і справедливо вважається за попередника нової української літературної мови, зокрема її пос-

тичного різновиду¹. Тому природно, що її зачинателі і творці були носіями південно-східного діалектного типу.

5. Формування нової української літературної мови на сході України було поштовхом до виникнення літературної мови на народній основі на західноукраїнських землях, проте в умовах штучного розз'єднання українського народу в складі різних держав мовна практика діячів українського слова на цих землях не могла не відбити місцевих рис, хоч для більшості з них завжди зразком була літературна мова, що складалася на Наддніпрянщині.

Проте літературне опрацювання південно-західних говорів не позначилося на граматичній системі нової української літературної мови, хоч певною мірою й торкнулося інших її систем (зокрема, лексичної, почасти фонетичної).

6. Возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі остаточно поклато край відцентровим тенденціям у процесі дальшого формування української літературної мови, граматична система якої в наш час має яскраво виражені риси говорів південно-східного наріччя.

І.Є.Грицютенко
(Львів)

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ МОВИ У ЗБАГАЧЕННІ ЕСТЕТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ ХУДОЖНЬОГО СЛОВА

1. Вплив живого мовного середовища на художньо-образне мовлення вивчений мало. Останнє – особлива системність, в якій обов'язково треба враховувати взаємодію мови з образами та ідеєю твору як цілого. Чуття загальності крізь конкретні образи – необхідний момент абстрагування, яке позначається на кожному елементі художньо-словесної побудови. Поетична семантика (новий, поетичний смисл) художньо-образного твору своєрідна не лише за психологічною ознакою, а за всім образним смисловим розгортанням. У ній завжди помітні сліди послаблення реального і нормативно-концептуального значення слова. Природа поетичної

¹ Див. І.К.Білодід. Поетична мова Максима Рильського, К., 1965, стор. 6.

оміттики твору уявно-асоціативна, конкретно-відчутна, а головне - оціночно-чуттєва і просякнена настроєм, тобто естетична. Мова угрунтована на взаємодії окремого і загального, суб'єктивного і об'єктивного в словесно-образному художньому творі.

Під поняттям "естетична функція мови", на нашу думку, слід розуміти таке використання мови (чи її елементів) у художньо-образному мовленнєвому акті, яке приводить до руху відповідні потенціальні і створені контекстом її якості не лише в комунікативно-пізнавальному напрямку, але й в оціночно-чуттєвому (що домінує), інакомовному, уявно-асоціативному, зображаючому і вражаючому - з метою виявлення настроєвого, потаємно-суб'єктивного, уподобаного. Про естетичне функціонування мови годі говорити, "якщо забути наочне значення слова" (Потебня).

Слово художньо-образного контексту, крім всього іншого, ніби постійно обернене і само на себе, з метою виявлення своїх внутрішніх зображально-вражаючих властивостей, і в бік інших мовних елементів, з метою взаємодії з ними у процесі "малювання" джерел почуттів та внутрішнього світу людини, її реакцій на енергію різноманітних зовнішніх подразнень.

2. Справжнє словесне мистецтво завжди спирається на структуру і систему національної мови, на її багатовікову культуру, на рівень унормованості і функціональної розвиненості, а також на її внутрішнє "мовне мистецтво" (І. Білодід), що існує у вигляді численних мовних "заготовок" (на всіх системних рівнях), які самі собою є вже національним стилістичним і естетичним багатством. У них поруч з поняттями "виражений і почуттєвий образ" (Потебня), конкретне уявлення і почуттєва оцінка, що відноситься до царини естетичної. "Нема що й мовити, - говорив І. Франко, - що й поезія мусить користуватися з цих образів, нагромаджених уже в самій скарбівні мови, тим більше, що вони вже поетичні самі собою... Ми бачимо їх живцем у народних піснях". Франко, вслід за Потебнею, говорить про них, як про "готову поезію мови", яку справжні поети залюбки беруть з "багатої скарбівні мови" про те, що з їх допомогою "найшвидше і найлегше викликають в нашій душі конкретне зміслове враження".

Серед художніх "заготовок" народної мови чи не основне місце належить означенням вражень зору, дотику, слуху і значно в меншій мірі - означенням вражень запаху, смаку.

3. Художньо-образні твори є тією "могутньою сферою" (І.Білодід), де мова послідовно виявляє себе як мистецтво. Взаємодія слова-образу – ідеї тут є наскрізним, а не локальним явищем, як в інших типах мовлення (побутове, публіцистичне, ораторське, наукове тощо), що теж при нагоді вдаються до мовного мистецтва.

4. Серед самостійних художніх цінностей української народної мови основне місце займають великі й малі фольклорні твори. За своєю художньо-мовною структурою у них чимало спільного з індивідуальними художньо-образними творами. Але втрата конкретно-ситуативної докріпленості та замулення авторської манери "обробки" слова спричинилися до особливої активізації в них художньо-словесної символіки, стереотипності, загальної живої асоціативності поруч із живою соціальною деталізацією та типізацією.

Індивідуальне словесне мистецтво (зокрема – і прозове) України з перших своїх кроків залюбки користувалось естетично обробленим словом народної мови. На заваді це стала і діалектна розмаїтість. І лише пізніше, з посиленням унормування мови, становиться естетично відчутною територіальна і соціальна діалектна приналежність мовних елементів, стилістичні уподобання тощо.

5. У творах першого прозаїка України Квітки-Основ'яненка широко використані і фольклорні зразки, й усномовні "заготовки". Серед них: зорові, дотикові й слухові образи, вирази "сильні своїм безсиллям" (Максимович), короткі усномовні сентенції, простомовне забарвлення, розмовний тон, натуральність інтонації, натяки й недомовки, еліптичні синтаксичні будови, нарочите зниження мовлення, імітація чужої мови, фольклорно-казкові початки, живі народномовні форми, манера живої оповіді, соціально-мовна натуралізація, усномовний порядок слів, численні іменникові, а також прикметникові, прислівникові та займенникові демінутиви (часто дактилізовані у народній мові), манера живання прислівників місця (тут, там), манера налізування однорідних слів та слів одного розряду, утерті народні метафори, порівняння тощо.

Мова повісті "Маруся" органічно поєднана з "пісенною орнаменталізацією" (Г.Левченко). Усі демінутиви повісті виступають з порушеною логічною основою, як це можна спостерігати і в фольклорі. Фольклорними за своїм змістом є майже усі другі елементи порівняння (образи), як і більшість епітетів повісті. Усе це підтверджується й авторовою декларацією: писати мовою

"простого клясу", а не "пишномовою". Генералізуючим чинником була манера письма (бурлеск, сентименталізм, побутовий реалізм) та ідея твору. Вони завершували утворення поетичного змісту, мимовільних "прирощень" (коннотативів).

6. Жодна з сучасних естетичних шкіл Заходу не порушує питання про роль народної мови у збагаченні естетичної функції художнього слова.

А.А. Москаленко
(Одеса)

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА І ДІАЛЕКТИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

1. Нормативність – одна з найістотніших ознак кожної національної літературної мови. Перша половина ХІХ ст. – період, коли інтенсивно почали вироблятися норми української літературної мови, зокрема фонетико-граматичні, які й будуть далі в полі нашої уваги.

2. Фонетико-граматичні норми національної літературної мови органічно зв'язані передусім із фонетико-граматичними нормами, властивими всій загальнонародній мові нації, та з деякими нормами її наріч, говорів. Дві традиції в історії фонетико-граматичної нормалізації української літературної мови – західноукраїнська і східноукраїнська.

3. У першій половині ХІХ ст. в результаті територіальної, політичної й культурної розчленованості українського народу західноукраїнська і східноукраїнська традиції ще досить активно конкурували між собою. Про це свідчать, напр., і опубліковані в цей період у західній і східній Україні граматики української мови, які й будуть за джерело нашої доповіді.

4. З кінця ХУІІ – до середини ХІХ ст. по суті завершився процес утворення української національної мови та вищої її форми – української літературної мови. Фонетико-граматичні норми південно-східного наріччя, основи української національної мови, стали провідними нормами і в українській літературній мові. Однак і в східноукраїнському, і в західноукраїнському варіанті літературної мови, поряд із спільними, загаль-

нонаціональними, в літературній мові продовжували вживатись та поширюватись і деякі діалектні фонетико-граматичні норми.

5. У граматиках української мови I половини XIX ст. за нормативні визнавались, поширювались і обстоювались такі діалектні фонетико-граматичні норми:

I. У західноукраїнському варіанті літературної мови:

а) фонетичні: 1) збереження етимологічного о: богатий, горячий; 2) тверда вимова р: краще, горувати; 3) м'яка вимова ж, ч, ш, щ: жаль, чяото, шяпка, щясте; 4) глуха вимова дзвінк-ких приголосних у кінці складу і слова: хліп, діт, сніх, ніш; 5) відсутність асимілятивної довготи приголосних: жите, зіле, колосе тощо;

б) морфологічні: 1) флексія -ови, -еви в дав. відм. одн. іменників чол. р.: братови, ковалеви і ковальови; 2) флексія -ов, -ев в орудн. відм. одн. іменників жін. р.: коровов, динев; таку флексію в цьому ж відмінкові могли мати прикметники, порядкові числівники та деякі займенники жін. р.; 3) флексія -е в наз.-знах. відм. одн. іменників середн. р. типу знання: жите, насіне, листе; 4) флексія -е в род. відм. одн. іменників середн. р. типу ім'я, теля: імене, теляте; 5) флексія -и у місц. відм. одн. іменників м'якої групи всіх родів: на кони, ковали, землі, поли; також - лошаги; 6) тверда вимова приголосного основи прикметників м'якої групи: послідний, теперішній; також - третій; 7) форми числівників та займенників, як 1) еден, чтири, дев'ятьдесять, двіста, півтретя; 2) мя, тя, ся; ми, ти, си; тот тота, тото, тоті; сесь, сеся, сесі; 8) форми дієслів, як 1) стеречи, товчи; 2) любит, говорят, вернут; 3) кончил ем, кончили сьмо; буду кончив, будемо кончили; му писати, писати мемо; умиваю ся, ся задрімало; 9) суфікси іменників, прикметників, дієслів, як -ойк-, -ейк-, -ійш-, -ова-: головойка, козачейко, славнійший, пановати;

в) синтаксичні: 1) конструкції з прийменниками, як к, ко, д, о: к земли припадає; тягнув ся ко хаті; д мені, ид дворови; о роботі мислит; 2) конструкції з сполучником коби: коби мені крильці мати.

II. У східноукраїнському варіанті літературної мови:

а) фонетичні: 1) м'яка вимова р в кінці слова, тверда вимова - в середині слова: кобзарь, писарь; вечераю, заверуха; 2) чергування д із ж: лагожу, шкожу, паокажу; 3) звукосполучення

д) проливий, чорноброва; 4) ф замість хф: форий, фіртка, филя;

б) морфологічні: 1) флексія -ові в дав. відм. одн. іменників м'якої групи чол. р.: кньові; 2) флексія е (зрідка) у мнж. - знах. відм. одн. іменників середн. р.: збіже, весілле, шлоте; 3) флексія -и, -иІ в наз. відм. мн. прикметників: лас-княи, гарни, гарні, зелени; 4) форми займенників еІ, ею, теІ від жіночок вона, та в род. і орудн. відм. одн.; 5) форми числівника двійчи, трійчи; 6) форми дієслова 3 особи одн. і мнж. теп. - майбутнього часу, як ходить, закабалит, мнеть, роптут, вертаються (зрідка); 7) суфікси -ійш, -ова - в ступенюваних прикметниках та дієсловах із многоразовим значенням: модорніший, красніший, мандровав; 8) применник меж, сполучники да, дак: меж людьми, об Миколі да й ніколи; як спечемо, дак дамо;

в) синтаксичні: конструкції з применниками к, ік, о, обі попхались к берегу; ік його домівці; і сами о світі не зна-лишь; об пеклі розпитати.

6. Вище подані тільки найважливіші, найпоширеніші діалектні фонетико-граматичні норми в своїй основі єдиної української літературної мови I половини XIX ст. Деякі з цих фонетико-граматичних діалектних норм продовжували вживатись в українській літературній мові аж до Жовтня, а деякі - аж до возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській Соціалістичній Республіці.

Ю.О.Карпенко
(Одеса)

ПРО СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА БУКОВИНІ

Нова українська літературна мова виникла у Наддніпрянщині. З цього положення нібито випливає, що на інших територіях мова не виникала, а була туди транспортована з Наддніпрянщини, що ідеться про своєрідне внутрішнє запозичення.

Але це - спрощений погляд. Поширення літературної мови в межах національної території не зводиться до простого її перенесення з місця на місце. Протягом такого перенесення змінюється, збагачується сама літературна мова, тобто процес її тво-

рення триває. Нова українська літературна мова періоду її перемоги на всій території України не тотожна тій її формі, яку вона мала у Наддніпрянщині до поширення на інших територіях. І серед причин зрушень, що відбулися в літературній мові цієї доби, не останнє місце займає сам факт її поширення на всій Україні. Інакше кажучи, поширення літературної мови в інодіалектному середовищі є процесом складним, діалектичним, процесом, що не зводиться до механічного заучування, процесом, у якому засвоєння і творення йдуть пліч-о-пліч.

При всьому тому, зрозуміло, становлення нової української літературної мови у Наддніпрянщині та на інших землях України протікало якісно відмінними шляхами. Можна припускати, що над Дніпром поява усного літературного мовлення – початково обмеженого невеликим колом людей – передувала витворенню писемного мовлення. Адже в іншому разі теза про народну діалектну основу літературної мови стає трохи безпредметною. І в усякому разі усне літературне мовлення з'явилося тут якщо не раніше, то принаймні одночасно з писемним.

На інших же землях літературне мовлення початково з'явилося у писемному варіанті, за яким усний слідував із значним відривом у часі. Принаймні три етапи можна виділити в цьому процесі: а) проникнення, б) утвердження, в) поширення (розповсюдження).

Для писемного варіанту нової української літературної мови перший етап на Буковині припадає на 1861–1917 рр. У цей час мова Шевченка стає відомою на Буковині, завойовує там авторитет національного взірця і викликає бажання наслідувати цьому взірцеві. Першою і найвеличнішою постаттю даного етапу є Ю.Федькович. Пишучи початково діалектом, потім напівдіалектом, поет свідомо намагається опанувати мову Шевченка, використати її в своїх творах. У поєднанні двох стихій із безперервною зміною їх пропорцій творчо засвоюється, ніби наново витворюється на Буковині шевченківська літературна українська мова.

---

¹ Див. Ю.О.Карпенко, Розвиток української літературної мови на Буковині, зб. "Розквіт економіки і культури Радянської Буковини. Матеріали конференції", Львів, 1969, стор.148.

Другий етап, утвердження писемного літературного мовлення на Буковині, припадає на 1917–1940 рр. Заміна австрійської мови румунською призвела в цей час до різкого погіршення і без того тяжких умов існування української мови на Буковині. Однак важливішою за цю неоприятливу обставину виявилася інша, сприятлива обставина. У Радянській Україні українська літературна мова стала державною, одержала можливості швидкого і бурхливого розвитку. Незважаючи на державні кордони, ця обставина й стала визначальною в утвердженні літературної мови на Буковині.

Найважливішою фігурою цього етапу була О.Кобилянська, на той час уже славетна і тому впливова в своїх мовних пошуках письменниця. У 1908 р. О.Кобилянська писала про Ленарда: "Говорить по-руськи, по-польськи, трохи по-російськи"¹. Через 30 років вона пише вже про український (а не руський) народ (стор. 240). Один маленький лист, написаний О.Кобилянською в 1889 р., містить більше відхилень від нормативної літературної мови, ніж чотири великих її листи, датованих 1933 р. (стор. 247, 656–659).

Третій етап, поширення писемної літературної мови на Буковині, розпочався в 1940 р. і триває досі. Тут уже немає однієї визначальної постаті – є тисячі вчителів, популяризаторів, прозаїків чистої літературної мови, які й поширили її на Буковині. Великий і швидкий успіх цієї справи пояснюється тим, що Радянська влада зняла перешкоди зі шляхів розвитку українського слова на Буковині, та й тим, що попередні етапи – припинення та утвердження літературного мовлення – були до 1940 р. уже пройдені.

Що торкається усього літературного мовлення, то воно починає на Буковину з кінця XIX ст. Найбільшу роль тут відіграли полтавці на Буковину письменників і діячів культури з Наддніпрянщини, а також поширення наддніпрянського фольклору. Однак процес утвердження усього літературного мовлення на Буковині має набути тільки 1940 роком, роком возз'єднання. Що ж до третього етапу, поширення на Буковині усього літературного мовлення, то воно по-справжньому почалося, мабуть, лише з середини 80-х років, коли в масовому порядку почала закінчувати вузи та українська молодь, яка вже встигла пройти повний чи майже повний курс радянської середньої школи.

¹ О.Кобилянська, Твори в п'яти томах, т.У, К., 1963, стор. 27. Сторінки цього тома далі вказуються в дужках у тексті.

В кінцевому рахунку внаслідок усіх цих процесів витворюється "монолітність усного літературного мовлення на всіх мовно-етнічних українських територіях"¹. Але ця монолітність не означає - принаймні на сучасному етапі - стопроцентного усунення всіх локальних особливостей, оскільки усне літературне мовлення має свій ступінь нормативності, не тотожний ступеню нормативності писемної.

В.І.Орос

(Ужгород)

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НА ЗАКАРПАТТІ

На долю трудового українського населення Закарпаття, яке протягом майже тисячоліття було відірване від своїх братів на Сході, випали важкі випробування. Що не робили іноземні гнобителі, щоб придушити в трудящих почуття національної свідомості, відібрати від них рідну мову! Краці літературно-поетичні твори закарпатських письменників активізували боротьбу народних мас проти мовної асиміляції.

Про мову творів закарпатських письменників висловлювалися різні, часто суперечливі і навіть протилежні твердження, які ґрунтувалися не на докладних мовних дослідженнях творів, а на упереджених висновках людей, що брали участь у суперечках з приводу так званого мовного питання. На жаль, до останнього часу мові творів закарпатських письменників дослідники майже не приділяли уваги, якщо не брати до відома побіжні висловлювання про мову того чи іншого письменника в літературознавчих і загальних лінгвістичних працях. Дослідники (Ф.Тихий та ін.) здебільшого брали за основу визначення мови, в першу чергу, лексику творів, залишаючи поза увагою звукову сторону цих слів та їх граматичне оформлення. Важливість об'єктивних мовних досліджень, на наш погляд, ні в кого не викликає сумніву. Дослідження мови творів, безперечно, відіграє надзвичайно важливу роль при вивченні становлення української літературної мови на Закарпатті.

Багатотисячова відірваність Закарпаття від решти східнослов'янських земель настільки гальмувала розвиток літературної

¹ І.К.Білодід, Розвиток мов соціалістичних націй СРСР, К., 1967, стор.209.

мови в краї, що протягом усього XIX століття не було вироблено нічого вірши, на який би орієнтувались письменницькі кола. Висвітлюють письменників Закарпаття в своїх творах виходили з місцевої народної мови. Отже, з народної скарбниці вони черпали не тільки сюжети для своїх творів, але й усі засоби вираження, у тому числі й місцеву українську вимову.

Під впливом літератури Галичини та східної України серед інтелігенції Закарпаття середини XIX ст. рух за створення літературної мови на народній основі посилюється. О.Духнович, який був душою національно-культурного руху на Закарпатті у 40-60 рр. XIX ст., що розгорнувся під впливом революції 1848-1849 рр., обстоював права народної мови в літературі. Він фактично був першим українським письменником Закарпаття, який поклав в основу своєї творчості українську народно-розмовну мову. Він ствердив придатність народної мови для літературного вжитку Закарпаття. В основі мови письменника - місцевий український говір. Народна основа мови його творів виявляється в широкому використанні ним української народної лексики і фразеології. Основу граматичної будови його творів становлять форми, властиві загальнонаціональній українській мові, а також закарпатським та деяким іншим місцевим західним укр.діалектам. Рими письменника відбивають місцеву укр.вимову, в якій широко представлені загальноукраїнські риси та особливості ужансько-шаринських говорів, якими він практично користувався в щоденних зносинах з місцевим населенням. О.Духнович своєю літературною практикою власне створив закарпатський варіант української літературної мови на народній основі. Ця мова здатна була у великій мірі виконувати важливу соціальну функцію епохи - бути зброєю боротьби проти агресивних намірів Австро-Угорської монархії знищити українську культуру і мову. Твердження деяких дослідників про зневажливе ставлення Духновича до рідної мови не мають під собою жодного ґрунту.

Розвиток укр.літературної мови на Закарпатті в II половині XIX ст. відбувався в надзвичайно складних умовах, багато факторів гальмували його, не давали українській мові можливості розгорнутися. Громадська думка була зосереджена в основному навколо питання про те, яка з мов - чи народна руська (українська), чи "готова" (російська) повинна стати літературною для "русинів".

У другій половині ХІХ ст. народна мова свіжим струменем пробивається в творчості О.Павловича. Аналіз мови творів першого закарпатського поета – епіка показує, що для нього дуже характерне широке вживання українських діалектних елементів, зокрема маковицьких говірок. Має рацію Д.Зубрицький, коли пише, що Павлович писав "по-домашньому – так, як его простий народ говорив". Очевидно, своїми творами поет прагнув створити місцевий варіант української літературної мови на Закарпатті.

На розвиток української літ. мови на Закарпатті позитивний вплив мала діяльність М.Драгоманова, І.Франка, В.Гнатюка. Творчість східноукраїнських і галицьких письменників, відмічає Ю.Балега, була тим каталізатором, який прискорював появу літератури на Закарпатті народною мовою. Твори Духновича і Павловича дали могутній поштовх до подальшого розвитку української народної мови. Українська народно-розмовна мова дедалі міцнішим струменем вливається і в літературні твори інших письменників, наприклад О.Митрака, А.Кралицького.

Місцева українська вимова Духновича і Павловича позначилась навіть на мові творів представників москвофільського напрямку – Ю.Ставровського-Попрадова, Уріла Метеора-І.Сільвая, Є.Фенцика та ін., які намагалися писати свої твори книжково-літературною російською мовою. Попрадов, Сільвай, Фенцик не могли уникнути впливу живої української мови, якою розмовляли дома і з якою зустрічалися в побуті. Якщо лексику, морфологію та синтаксис їм ще так-сяк удавалось пристосувати до літературних взірців російської мови, то їх вимова залишається тією ж, основою якої заклав О.Духнович, тобто українською за своєю національною ознакою. Отже, вихідною базою і для них була українська мова з її звуковою системою.

Після першої світової війни, коли Закарпаття було приєднане до Чехословаччини, за офіційну мову краю було визнано руську (українську). У 20-30-х роках ХХ століття на Закарпатті швидко розгортається мовна боротьба між згаданими вище мовними напрямками. Українською мовою в той час пишуть такі письменники, як В.Гренджа-Донський, Ю.Боршош-Кум"яцький, Л.Дем"ян, Ол.Маркуш, Ф.Потушняк та деякі ін. Їх мова охоплює широкий лексикон і граматичні форми загальноукраїнської мови, а час від часу й деякі закарпатські діалектні особливості.

З визволенням Закарпаття і возз'єднанням з Радянською Україною Закарпаття здобуло єдину українську літературну мову, що має величезне значення для культурного розвитку краю.

НАРОДНЕ МОВЛЕННЯ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ М О В И

1. Народнорозмовна мова – основне джерело і провідний чинник наукової нормалізації літературної мови, в основі якої лежать народні говори.

2. Проблеми лексичної нормалізації української літературної мови на Наддніпрянщині в дожовтневий період та в УРСР в 20–30-х роках. Питання про лексичну літературну норму в Галичині до 1939 р. та на Закарпатті до 1945 р.

3. Возз'єднання всіх українських земель у єдиній українській державі і питання дальшої лексичної нормалізації української літературної мови. Помітне поповнення словникового складу української літературної мови в 40 та 50-х роках словами із колишнього галицького варіанта літературної мови.

4. Важливіші тенденції та напрями розвитку словникового складу сучасного народного мовлення. Процес нівеляції українських територіальних діалектів у галузі лексики в напрямі до літературної мови, звуження сфери вживання і в зв'язку з цим архівація значної кількості слів на позначення понять традиційного побуту та виробництва, вихід вузьколокальної діалектної лексики в пасивний запас середнього та старшого покоління, поповнення лексичного запасу всіх соціальних груп українського населення великою кількістю нових лексем різного походження, зокрема за рахунок використання: 1) регіоналізмів, що в переважній більшості мають порівняно широке географічне виявлення; 2) просторічної лексики; 3) інтернаціоналізмів; 4) переймання (в тому числі й калькування) з російської та інших мов. Проблема лексичної нормалізації сучасної української літературної мови в зв'язку з названими змінами в лексичному складі народного мовлення.

5. У пропонованому виступі із комплексу питань, що стосуються цієї широкої і складної проблеми, розглядаються окремі моменти лексичної нормалізації сучасної української літературної мови на підставі лексикологічних досліджень наших говорів за останні 15–20 років.

6. У зафіксованому академічними шеститомним "Українсько-російським словником" 1958-1968 рр. та тлумачним "Словником української мови" (т.1, 1970 р.) лексичну норму сучасної української літературної мови в світлі цих досліджень доцільно було б серед інших внести й такі корективи:

а) уточнити визначення слів вурда (подавши і його варіант урда), грунь, жентця, звір (род. відм. звору), плай, полонина, отая та ін.;

б) зняти обмеження обл. (обласне слово) чи діал. (діалектне слово) при словах: грунь, жентця, завінок, звір (род. відм. звору), оборіг, поструг, отая, флюора та ін.;

в) для ряду понять поряд з недавніми назвами іншомовного походження ввести як рівнозначні дублети, що можуть оприяти розширення стилістичних можливостей мови, й свої давні назви: для едельвейса назву шовківка або шовкова косиця, для смерч - повітруля та ін.;

г) замість громіздких і незручних описових назв для ряду понять ввести давні вдалі народні назви: плавачка "оплавнев'язаного лісу, переважно короткого, найчастіше метрових полін" та ін.;

д) поновити в літературному вжитку старовинні слова, що мали давню лєксикографічну традицію: серец "тверда кірка снігу, що намерзла, коли після потепління зразу потягнув мороз"; теплиця "джерело з теплою водою", "місце в річці, болоті, що взимку не замерзає" та ін.;

е) ввести до літературного вжитку: буркунт "залізистокисла мінеральна вода", "джерело такої мінеральної води"; нафтуся "мінеральна вода з домішкою нафти", "джерело такої мінеральної води" (назва набула значного поширення через відвідувачів трускавецьких курортів); сірчаниця "сірчиста мінеральна вода", "джерело такої мінеральної води"; дмуг (вимовляється д'ау) "придрава (із висушеного шлуночка ягняти чи теляти), що використовується для згурджування молока"; міцок (род. відм. міцка) "вовна (руно) з малого ягняти" та ін.

7. Переважна більшість названих слів виявляється в південно-західних говорах і вживається на позначення понять, що побутують лише в цій місцевості (в районі Карпат і Прикарпаття). Ці поняття (і назви) тепер набули широкої популярності на всій українській етнографічній території (а деякі і за її межами),

то природно, щоб ці назви були введені до словника сучасної української літературної мови.

У доповіді подається докладний лексикологічний аналіз кожного із відзначених слів.

М.М.Фещенко
(Одеса)

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІМЕННИКІВ ДІАЛЕКТНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Літературна мова і діалекти перебувають у постійному взаємодії. Здебільшого через художню літературу в словники проминають елементи місцевих говорів – окремі слова чи нові значення давно зафіксованих словниками слів. Завданням роботи є виявлення деяких особливостей у подачі словниками діалектної лексики.

Спостереження, які здійснювалися над іменниками діалектного походження за матеріалами "Словника української мови", т.1 ("Наукова думка", К., 1970) у зіставленні з лексикою, зафіксованою шеститомним "Українсько-російським словником" та "Словником української мови" за ред.Б.Грінченка, показали:

1. У першому томі тлумачного словника української мови зафіксовано 90 діалектних іменників, які не подавалися шеститомним словником (бабайкання, бануш, барабільна, бардіна, бармишник, бархатин, бахмат, бездух, безпровиння, безслихи, безчельник, берегіня, берегівка, бочівка та ін.). У семантиці 29 слів виявлено нові лексико-семантичні варіанти, охарактеризовані у тлумачному словнику як діалектні. Наприклад, у слові в'алів значення "загін" має позначку діалектне, у слові бакай як діалектне характеризується значення "глибока яма в річці, ставка", у слові вишвіт – "кращий витвір, краща частина чогосьдудь" тощо. Отже "Словник української мови" подає 119 нових діалектних значень, носіями яких є нововведені іменники або іменники, які раніше фіксувалися словниками у вузькому семантичному обсязі.

Тлумачний словник не фіксує 27 іменників, які в шеститомному українсько-російському словнику подавалися як діалектні (обшит, антаба, афина, афинник, афиняк, афинянка, багва,

баа, ба́хкало, білка, бірса, бовт, больша́к, бусько́, ванта́га та ін.). За винятком восьми іменників (баз, бахкало, большак, вантага, вицвіток, ви́шенник, вожчик, вітробі́й), всі слова наводяться і словником за ред. Б.Грінченка.

Крім того, тлумачний словник у дев'яти випадках подає іменники з вужчим семантичним обсягом: значення, яке в українсько-російському словнику характеризується як діалектне, у тлумачному словнику не подається.

Таким чином, при зіставленні нововведених діалектних іменникових значень у тлумачному словнику (т.І) з кількістю вилучених з нього слів і значень увиразнюється тенденція словника до розширення, збільшення діалектних елементів (119 проти 86).

2. Зіставлення матеріалу словників свідчить про те, що у новому словнику до частини іменників змінено стиліові ремарки. 46 іменників, які в шеститомному словнику характеризувалися як діалектні, подаються без будь-якої вказівки на вживання або з позначкою розмовне, застаріле, рідкісне. Очевидно, діалектний характер цих слів не підтверджується мовним матеріалом (напр., антипка, аркан, атрамент (застар.), бабування (застар.), байбарак, балагула (застар.), банька, батір, б'янка (розм.), безмір, безпам'яття, беска́ття, бидло (розм.), бительня, благословінство (заст., рідк.), боклаг, буботання (розм.) та ін.).

Заовідчується і зворотний процес – введення діалектної позначки до тих іменників, які в шеститомному словнику не супроводжувалися ніякими ремарками або мали ремарку розмовне чи застаріле. Таких іменників у І т. тлумачного словника подано 28 (балабон, баламут, барда, бджоляник, безділля, безличник, безличниця, безличність, бересклет, бобир, брость, ватерка, в'єтрище, вугел та ін.).

Отже, якщо зіставити кількісні дані про іменники, які втратили діалектну позначку і в тлумачному словнику набули іншої стилістичної характеристики або перейшли з цар загально-вживаних слів, з двими про ді іменники, які набули діалектної характеристики, тобто перейшли, за тлумачним словником, в розряд діалектної лексики (46 і 28), то стане очевидним, що половина діалектних іменників набули загально-вживаного характеру, зберігаючи, звичайно, певні стилістичні відтінки, особливості вживання.

матеріали словників показують, що діалектні слова і діалектні значення загальноувживаних слів активно проникають у літературну норму, засвідчуючись у творах українських письменників різних поколінь і місцевостей.

О.А.Сербенська
(Львів)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ДІАЛЕКТІВ У ГАЛУЗІ ЮРИДИЧНОЇ ЛЕКСИКИ

1. Юридична лексика – різномірний щодо свого походження та структури пласт словникового складу української мови, що функціонує в сфері правово-політичного життя. Відповідні звичаї, правові норми дістають своє мовне вираження під впливом різних факторів як лінгвальних, так і позалінгвальних характеру. У розвитку, збагаченні і вдосконаленні юридичної лексики особливо важливими треба визнати такі моменти, як роль національної мови в державно-політичному житті, існування відповідних правничих інститутів, характер літературної мови та стан її розвитку на відповідному історичному етапі.

2. Численні пам'ятки української юридичної мови минулого (судові акти, державні закони, розпорядження, юридичні словники, велика рукописна спадщина) вже стали предметом вивчення філологів. Однак чимало проблем, пов'язаних зі становленням та розвитком офіційно-ділового стилю української мови ще залишаються поза увагою дослідників. Ще не з'ясована історія формування та розвитку цього стильового різновиду української мови, не висвітлено багато часткових питань, як співвідношення національного та інтернаціонального в її системі, взаємини мов (української, російської, польської, німецької, та ін.). У розвитку чинило українського законодавства. Ще мало зроблено для з'ясування ролі того чи іншого діалекту в розвитку української юридичної мови, для з'ясування взаємин літературної мови і діалектів у формуванні української юридичної лексики різних історичних періодів.

3. ХІХ століття ввійшло в історію як період інтенсивного розвитку нової української літературної мови, чому сприяла діяльність багатьох видатних майстрів слова, в переважній біль-

шості вихідців із Наддніпрянщини. В силу цього та багатьох інших чинників питома вага східних діалектів у процесі розвитку стилю мови художньої літератури набагато більша, ніж західних і північних. Для розвитку офіційно-ділового стилю української мови ХІХ ст. більш сприятливі умови склалися на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорщини. З метою політичної демонстрації австрійський уряд офіційно визнав українську мову як мову "краєву" (державною була німецька), "Вісник державних законів", що виходив у Відні, поруч з німецьким текстом уміщував переклад законів українською мовою, офіційно дозволялося користуватися українською мовою в суді (якщо вона була рідною мовою сторони), у 1861 р. та в 1893 р. вийшли німецько-українські юридичні словники, видавалися "Правотері", юридичні журнали та ін.

4. Серед принципів, які декларували тогочасні упорядники української юридичної лексики, одним з основних визнано орієнтацію на народну мову, практично- на місцеву діалектну основу. Це виявляється в тому, що виразно виступають фонетичні та граматичні риси південно-західного діалекту (обвинене, рішене, признане, підозріне злочинства, порозумлене ся, в ніщо ся обернути, жалоба о уничтожене, першеньство, право власности); в українській діловій мові другої половини ХІХ ст. зафіксовано багато слів та виразів вузько обласного характеру) запудити, омантити, дідич, дідизна, перездріти, шупасом відставити, на карі бути, бути на протоколі); запозичені слова та вирази набувають характерних для галицьких говорів фонетико-граматичних ознак (здарене, узасаднене, жадане оборони, сперте сторін, задосить учинене, позов о зновлене поступованя, заправоване). Разом з тим в українській юридичній лексиці другої половини ХІХ ст., уживаній в Галичині, виявляємо значну частину слів, що згодом набула загальнонаціональної лексичної норми (закон, порука, ручити за кого, підсудний, наочний свідок, зневажати, скарга, винний, підлягати карі, угода, винагорода, умова, присуд, слідство, злочин). Локальні терміни часто побутували як лексичні або словотвірні дублети до таких слів (стехене-доходження-слідство, правник-юрист, розправа-термін-процес, захитник-заступець-оборонець, речник-правотар-адвокат, обвинник-обвинитель, проступок-злочин).

5. Перше пожовтневе десятиріччя - це період, коли ведеться величезна робота, спрямована на вироблення юридичної

термінології радянського законодавства. Якісною ознакою цієї роботи є те, що вона диктується чисто практичними потребами, є мовноприватною, якою була в дожовтневий час, стає справою державної ваги і зосереджується згодом в науковому центрі – Інституті наукової мови. На основі аналізу тогочасних українських юридичних словників (протягом 1918–1926 рр. їх вишло вісім), кодексів, об'язників Найвищого суду, юридичних хурмиків ("Голос права", "Закон і право", "Червоне право") та іншої юридичної літератури можна стверджувати, що мовну основу для вироблення української юридичної лексики 20–30 рр. дають паталіонаціональні елементи у взаємодії з елементами південно-західних діалектів. Діалектні впливи найбільше виявляються у лексиці та в характерних для даного стилю стилістичних виразах (ганджа, заїдня, калавур, плетюга, приметикувати, процвиндирити, очити, сперека, тринькало, трусанина, трусениця, загайки и проведенні справи, вивід дати, способом злим, способити омідків).

6. Загальнонаціональної лексичної норми українська юридична лексика набуває під впливом загальномовного стану тільки в післяжовтневий час, особливо в 50–60 рр., внаслідок пошукового звільнення від локальних, часто "закуткових" слів, з одного боку, і закріплення термінологічного значення за іншими словами, з другого, в результаті моносемантизації окремих слів, скорочення дублетності та ін. У цьому процесі виявляються свої закономірності, вивчення яких дасть змогу в"ясувати ряд питань, пов'язаних з розвитком української юридичної лексики.

Т.І.Панько
(Львів)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ Й ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У ГАЛУЗІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

1. Становлення системи української економічної термінології починається в другій половині ХІХ ст., коли появляються перші наукові праці українською мовою, присвячені економічним проблемам. Її формування відбувалося в основному на ґрунті загальнонаціональної літературної мови, що сформувалася

в Східній Україні на базі середньонадніпрянських говорів, однак немало вона взяла в період становлення від західноукраїнської видозміни української літературної мови, бо саме на Західній Україні в другій половині минулого століття з'являються українською мовою праці відомих економістів, представників як Східної, так і Західної України (С.Подолинського, В.Навроцького, О.Терлецького та ін.). Для вироблення системи української політекономічної термінології надзвичайно багато зробили І.Франко та Леся Українка - популяризатори економічного вчення Карла Маркса на Україні.

2. Думки передових українських діячів щодо взаємодії української літературної мови та територіальних діалектів при виробленні мікросистем термінів (у тому числі й економічних) найкраще передають слова І.Франка та Лесі Українки - представників різних територіальних діалектів, репрезентантів єдиної загальноукраїнської літературної мови: українська мова повинна бути "репрезентанткою національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним ognivom, що сполучає їх в одну органічну цілість" (І.Франко). "...Літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі" (Л.Українка).

3. Основна закономірність розвитку української політекономічної термінології - поступове вироблення й утвердження моносемічних термінів, що походять із джерел загальнонародної української мови: термінізується абстрактне значення наявного в українській мові слова або останнє навантажується зовсім новим, спеціально терміним змістом, що призводить до збагачення семантичної структури слова: обмін, прибуток, дохід, вартість, оборот, товар тощо.

У процесі уніфікації української економічної термінології узвичаювався той термін із ряду синонімічних, що найбільш відповідав отруктурі загальноукраїнської мови. Із ряду слів зиск, прибуток, баринш, набіжна, вигода, пожиток система української економічної термінології узвичаїла термін прибуток, характерний передусім для північного діалекта української мови. В економічній літературі другої половини XIX ст. конкурували терміни-словосполучення харчевна вартість і ужиткова (ужиточна) вартість. Слово харчевна відзначається явним побутовізмом, ужиткова (ужиточна) - характерне для західноукраїнського

діалекта. Обидва терміни прикметники поступилися місцем загальноукраїнському прикметникові споживний (споживна вартість). Ін економіко-морфологічних чи словотвірних дублетів безробітє - безробітний - безробітниця - безробіття та промисел - промисловецтє - промисленість - промисловість перемогли останні як найбільш відповідні структурі загальноукраїнської мови. Термін безробіття вперше знаходимо в економічній літературі Західної України, промисловість - у літературі Східної України. Із синонімічного ряду процент - відсоток - надсоток - поступок - верга - лихва - ріст - камата, куди входили й запозичені слова, й українськомовні, й вузькодіалектні (камата), термінізувалися відповідне слово процент та структурна калька відсоток (одсоток). Останнім часом в економічній літературі усталився термін процент.

4. Творчі шукання економістами XIX ст. українських мовних засобів для вираження економічних понять хоч і призводили до дублетності термінів (додаточна вартість - надвишка вартості - додаточна вартість, накоплення - накопичення - нагромадження, вартість - цілість), проте сприяли вибору таких слів української мови, що найточніше передавали суть понять, були зрозумілими для представників усієї України і відповідали структурі загальноукраїнської мови.

Улібравши все краще з різних українських територіальних діалектів, українська політекономічна термінологіка післядвоцарного періоду йде в руслі загального розвитку української літературної мови.

Я.Ю.Вакалюк
(Івано-Франківськ)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У ГАЛУЗІ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Досі українська народна медична термінологія спеціально лексикологічно майже не вивчалася, тому актуальним залишається питання про взаємовідношення медичної термінології сучасної української літературної мови і територіальних діалектів.

В цьому дослідженні розглядається в плані взаємозв'язку з літературною українською мовою матеріал, зібраний на території Івано-Франківщини у 90 селах. Аналізуються назви її хво-

роб: астма, рожа, туберкульоз, короста, холера, чума, зрп, діабет, жовтяниця, гонорея, сифіліс.

1. У переважній більшості випадків у досліджуваних говорах вживаються ті ж назви, що і в літературній мові: зрп, рожа, астма, короста, сифіліс, туберкульоз, жовтяниця, чума, холера, гонорея, діабет. Це пояснюється впливом офіційної медичної термінології завдяки широкому охопленню населення медичним доглядом.

2. Поруч з тим широко виявляється явище, коли в обстежуваних говорах паралельно з новими, засвоєними з літературної мови назвами виступають традиційні, діалектні терміни: астма // задуха, дихавиц'я^в і, тас'ма; короста // чухачка, чухайка, све^нр'ячка, шир'ячка, ш'єпаука; зрп // воли, вола, жоуна; діабет // цукриц'я, цукровиц'я, цукр'юка; жовтяниця // жовтячка, жовт'лици і, жовтениц'я; гонорея // ту (пер. воук, заряжин'є, слаб'іст', кавал'єрс'ка хвороба).

3. Співвідношення періодичності вживання нових і традиційних назв неоднакове; в одних випадках вони вживаються паралельно (зрп, зрп, воли, вола; рожа, рж'я, ржниц'я, бе^ншита; короста, чухачка, све^нр'ячка), в інших випадках переважають традиційні назви (заряжин'є, франца, пранц'я; воук, слаб'іст'; задуха, тас'ма, дихавиц'я), а в ряді випадків домінуючою уже стала літературна назва (жовтуха, чума, холера).

Поки не спостережено, щоб літературна назва повністю витіснила відповідну традиційну назву, хоч тенденція на звуження вживання традиційних назв і заміну їх літературними досить виражена.

4. Оскільки літературні назви є в переважній більшості іншомовними (грецькими чи латинськими), то в процесі засвоєння мовці меншою чи більшою мірою їх видозмінюють, пристосовуючи до діалектних норм місцевих говорів, надаючи народній етимології тощо (бе^нркуд'ов, ц'ф'іл'ю, астма).

5. У народному вжитку серед переважної частини населення і досі спостерігається вживання однієї назви для двох чи кількох хвороб, що мають деякі подібні симптоми; запад'ин'є пд'иц'ю (деген'ю) – це і туберкульоз, і пневмонія, і бронхіт, і плеврит.

6. Спостерігаються випадки, коли літературні назви двох різних хвороб об'єднуються у свідомості людей під однією хворо-

Фив, Наприклад, холера і чума практично в народній свідомості є двома нарицальними назвами для однієї гостро інфекційної хвороби. Можливо, це зумовлено тим, що епідемії цих хвороб у давні вістоюості були дуже давно і уява про симптоми кожної з них в народі стирається.

Одержані в результаті дослідження висновки свідчать, що між лемонкою української літературної мови та діалектною мовою чин відбувається процес взаемовпливу та взаемопроникнення.

Л.С.Терешко
(Одеса)

ЛІТЕРАТУРНА МОВА І ЛЕКСИКА НАРОДНИХ РЕМЕСЕЛ В УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТАХ (На матеріалі лексики ткацтва)

1. Лексика народного ткацтва, сформована ще у сиву давнину, в староруський та староукраїнський періоди, звіймала до великої помітної місце у словниковому складі загальнонародної мови і виявила чимало місцевих рис, збережених частково і в окремих територіальних діалектах. Вона становить значний інтрес для вивчення української літературної мови і місцевих мов і в діхронному і синхронному плані.

2. Богатство названої галузевої лексики з її семантичною різноманітністю може бути проілюстроване термінологією на намічених:

а) основних процесів ткаання: сукати, снувати, навивати, навивати, поробл'ати, заробл'ати, побивати, присукувати, шл'ихувати, фпм'жити, тратувати, чинват'увати, вибирати;

б) опособів ткаання: по-килимашному, по-полошному, по-копашному, чинват'уйу, забором, батками, виселкуйу;

в) видів ряден та килимів (в залежності від виду ткаання, матеріалу, орнаменту): портовий, куберницький, простий, вибраний, красковий, шаховий; п'іт фил'у, п'ід^т т'ін'; у павучки, у павуку, у смушки, у сосни, у гречку, у пасочки, у ленти, у шпички, виселкуу, у булгарку, у кадрел', у кубики, окрушками, у л'ятки; в залежності від призначення виробу: кауїор, полок, кал'ім, милужник, налауник, напал'ник, п'ідв'ікники, п'ідв'іноу'я, паратарі; це: скорца, ладар, виретка, булгар'іша, кадрел', мучир'учик.

8. В основі аналізованої лексики лежать неоднорідні щодо поширення, походження та структури слова: 1) загальнонаціонального характеру, що поряд з відомим літературним набули вторинного термінологічного значення, діалектного оформлення на фонетико-морфологічному рівні (пор. поробл'ати, побивати, у сосни, дамками, болгар'їна) і в переважно дієслівними та іменниковими моделями, які стають твірним ядром для ткацьких термінологізованих словосполучень типу: а) дієслово+іменник в З.В.О. з прийменниками у, п'яті: ткати п'яті філ'у; заробл'ати у полосу; б) дієслово+іменник в З.В.М. з прийменником у: ткати у омушки; ткати у кубики, ткати у кл'етки; в) дієслово+іменник в О.В. однини чи множини: поробл'ати павучками, ткати обручками, виселкуу; г) іменник+прийменник+числівник+іменник: кауюр у відну руху, кауюр у дв'і рух'і; д) прикметник чи дієприкметник+іменник: вибраний килим, батк'ате радно, витканий нап'ол'ник; 2) діалектні назви слов'янського (пор. деривати по-полошному, по-калим'шному, красковий, забром) та, зрідка, іноземного походження (фармужити, шл'іхтувати, парат'ари).

4. Перебудова економіки радянського суспільства після Ховтня, розвиток науки і техніки, підвищення культурного рівня населення, значний вплив літературної мови на територіальні діалекти призвели до великих змін у лексиці ткацького ремесла; вона втрачає свою місцеву специфіку, зужує сферу вжитку, набуває професійно-виробничого характеру, що дає підстави виділити два види говірок в обстежуваній місцевості: А говірки – говірки з порівняно широким вживанням ткацької термінології; В говірки – говірки, в яких ткацька лексика мале відома, е переважно вузько-професійною.

5. У говірках А виду виділяються три типи мовлення: перший, найбільш архаїчний, притаманний населенню похилого віку, що і тепер займається ткацьким ремеслом і має в активному вжитку всі терміни; другий – найближчий до літературної мови; носієм його е місцева інтелігенція, яка не володіє діалектними назвами реалій і приять, користується лише літературними відповідниками; третій – характерний для мовців середнього віку. Саме він виразно відбиває зміни і взаємодію на лексичному та семантичному рівнях, властиві загальнонародній мові в її літературному та регіональному виявленнях, найперше: а) процес детермінологіза-

мі і мива; б) втрату однозначності семантики, полісемію термінів; в) незавершеність процесу термінологізації, наявність синонімічних-дублетів (пор. радно виселкуу, радно пріт філ'у; ткацькі і ткацьки; у смушки); г) звуження значення слів загальнонародного типу, що становили ткацькі терміни вторинного походження (пор. кидати, накидати, побивати); д) паралельне вживання назв літературних і діалектних: заробл'яти – починати шити; радно портове – радно прбсте; е) зникання в досліджуванні окремості диференціюючих назв, вживання літературних термінів з розширеною семантикою, яка включає і діалектну (пор. вишч, куберник, кауїор, кил'ім); є) перехід до пасивного складу слів та словосполучень, які означали реалії або поняття, що виникли чи виходять з життя (вибирати, вибраний кил'ім, ткацькі вибори, куберницький надужник); ж) вживання описових зворотів для мимичення реалій, назви яких забуто (палічка, що на н'у мивавти; виротат, що кауїори робіти), з) можливий розвиток мимісонних значень, яких нема в літературній мові.

В.В.Манівчук
(Київ)

ВІДБРАЖЕННЯ НАРОДНОЇ ЛІСОРОБЬСЬКОЇ ЛЕКСИКИ В СЛОВНИКАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. Лісоорозробки на Україні є важливою, а подекуди (наприклад, в Карпатах і Поліссі) навіть провідною господарською галузю.

Дослідження лексичного шару цієї галузі має як наукове, так і практичне значення. З одного боку, тут виявляються важливі матеріали до історії української мови, історії українського народу і його культури. З другого, досі ще не впорядковано української лісотехнічної термінології, ще немає лісотехнічного словника, хоч на Україні лісове господарство – досить щільно, поширене й високорозвинена народногосподарська галузь із численними адміністративними й науково-дослідними установами та навчальними закладами, де провадяться науково-дослідні роботи й пишуться наукові праці.

2. Лексику лісоорозробок досі не тільки не вивчено, а й не зібрано як слід, хоч опостережено, що нині завдяки впливу

літературної мови, а також тим змінам, які сталися в цій виробничій галузі, частина лексем утрачається й може пропасти для науки.

3. У словниках сучасної української літературної мови лісорубську лексику відображено надто слабо. Навіть у таких найповніших працях, як шеститомний Українсько-російський словник, тритомний Російсько-український словник, а також Російсько-український технічний словник, трапляються лише поодинокі лісотехнічні терміни, напр.: трелювання, кряжувати, пліт, лісоруб, лісовоз. Інші назви, наведені в словниках, є переважно загальноновживаними, що в розгляданій групі лексики виступають як спеціальні терміни, напр.: зваливання, колода, пень, сух, рубання, пила, сокира, держак, корманіч та ін. Переважна ж більшість лексем, пов'язаних із цим виробництвом, не знайшла свого відображення в сучасних словниках.

4. Оскільки лісотехнічну термінологію не виформовано, працівники лісового господарства часто вдаються до народних назв. Не знаючи говорів, вони нерідко використовують вузькі локалізми, інколи для позначення однієї й тієї ж реалії чи того самого явища в різних районах уживають різних говіркових варіантів певної назви, часом перекручуючи її. Усе це, звичайно, втруднює сприймання тексту. Тим-то потреба в упорядкуванні лісотехнічної термінології й створенні спеціального галузевого словника нині назріла як ніколи.

5. В основу словника повинна лягти відповідна лексика українських говорів. Укладати цей словник слід на основі всебічного вивчення народної термінології, яка, як виявляється, в говорах досить багата й різноманітна.

6. Свого часу в цьому напрямі дещо було зроблено. У говорах карпатського ареалу лісорубську лексику частково зафіксували І.Верхратський, В.Гнатюк, В.Шухевич, А.Онищук та ін. Важливою віхою в українській лексикографії був Словник української мови за ред.Б.Грінченка, куди з деяких згаданих джерел увійшла частина народної лісорубської лексики. Однак наступні лексикографічні видання не ввібрали цього лексичного шару, хоч багато слів проникло навіть у літературну мову й широко використовувалось такими визначними українськими письменниками, як Ю.Федькович, О.Кобилянська, І.Франко, М.Кочубинський, А.Крушельницький, О.Олесь, М.Черемшина та ін.

7. У зв'язку з розвитком лісотехнічної науки нині в літературну мову все більше проникає народних лісорубських лексем, не відобраних у словниках. Наприклад, тепер у лісотехнічній літературі часто трапляються такі народні назви, як ко-~~лода~~ 'лісорубський курінь', ризи 'жолоб спускати дерево', цапі-~~на~~ 'спеціальний важіль орудувати колодами', ракаш 'пункт перешкоди', гамованка 'рід греблі для стримування плотів', га-~~лода~~ 'щоб зв'язувати колоди в плоти', і багато інших.

8. Усебічне вивчення лісорубської лексики в говорах усіх цих районів, де є або було колись лісове господарство, і внесення її до наступних видань словників, а також створення спеціального ілюстрованого словника значно б заповнило прогалину в українському мовознавстві.

Ю.В.Цимбалюк
(Запоріжжя)

РОЛЬ ГОВІРКОВОГО МОВЛЕННЯ У ЗАСВОЄННІ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ МОВОЮ ІНШОМОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ

1. В сучасній українській літературній мові та її говорах є багато чужомовних слів (латинських, грецьких, німецьких, французьких, італійських та ін.). Усі іномовні елементи входили в словниковий склад української загальнонародної мови та її діалекти по-різному, тобто книжним або усним шляхом як безпосередньо, так і через посередництво різних мов.

2. Іномовні слова підпорядковувалися і підпорядковуються фонематичній, граматичній, лексико-фразеологічній і стилістичній системам української мови. Особливо це стосується тих слів, які запозичались живою народною мовою. У засвоєних іномовних словах усним шляхом перш за все спостерігаються: а) зміни наукового складу, наприклад: гаунок (п. *gatunek*), колір (лат. *color*), лінія (лат. *linea*), номер (лат. *numerus*), маляр (нім. *der Maler*), оцет (лат. *acetum*), охсамит (середн.-в.-лат. *exhamitum* , від середн.-гр. *hexámiton*), альбом (фр. *album*), фарба (нім. *die Farbe*); б) зміни акцентологічні: ангіна (лат. *angina*), орбіта (лат. *orbita*), кафедра (лат. *cathedra* , від гр. *kathédra*), протокол (середн.-в.-лат. *protocollum* , від ніаньогр. *prôtócollon*), стадіон (гр.

stadion); в) хитання в наголошуванні слів: револьвер (нім. der Revolver, від лат. revolvere), цемент (лат. caementum), віват (лат. vivat), реверс (лат. reversus); г) зміни семантичні: бандура (іт. pandora, від лат. pandura, з гр. pandoura - цитра), капела (середн.-в.-лат. cappella-каплиця), курйоз (лат. curiosum - цікаве), булла (лат. bulla - булька).

3. Словниковий склад української мови має чимало варіантних форм іношомовних слів. Варіантність їх якоюсь мірою пояснюється й шляхами проникнення цих слів в українську мову (усним або письмовим): розаріум і розарій (лат. rosarium), лекторій і лекторія (лат. lectorium), санаторій і санаторія (лат. sanatorium), рицин і рицина (лат. ricinus).

4. Українська мова та її говори засвоювали іноземні слова в різний час. Деякі з іноземних слів запозичені дуже давно, і на них не поширюються норми сучасного українського правопису: вимпел (нім. der Wimpel), кипарис (гр. κυπάρισσος), спирт (лат. spiritus), миля (ст.-в.-нім. milia, від лат. milia (paseum)).

5. Величезне значення у засвоєнні говорами чужоземних слів відіграла народна етимологія і аналогія: оковита (середн.-в.-лат. aqua vitae), дошка (лат. discus), барвінок (лат. pervenca), кімната (середн.-в.-лат. caminata), петрушка (лат. petroselinum).

6. Різних фонетичних і морфологічних змін зазнали особливо антропоніми, що ввійшли в українську мову через живе народне мовлення. Іноді народна форма антропоніму стала в ній загальноживаною літературною нормою: Авксентій і Овксентій, Овксент, Оксент, Овксен, Оксен (гр. αυξανθ), Опанас і Панас, Афанасій, Атанасій, Танасій, Атанас, Танась, Танас (гр. athanasia), Наталія і Наталя, Наталка (лат. natalis).

7. Не всі слова, що проникли в українську літературну мову усним шляхом через говори, стали її надбанням. Деякі з них вживаються лише в західних областях України, тому сучасні словники подають їх з позначкою "обласне": атрамент (лат. atramentum), пацьорки (п. paciorki), рантих (нім. das Randtuch), швагер (нім. der Schwager), шихтар (нім. die Schicht).

8. Виявлення іношомовних слів, що ввійшли в сучасну українську літературну мову за посередництвом говорів, має неабияке

випадки для вилізу як лексики говіркової, так і лексики літературної української мови.

Я.В.Закревська
(Львів)

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ НАЗВИ РОСЛИН ЯК ОСНОВА СУЧАСНОЇ НОРМАТИВНОЇ БОТАНІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ

Специфіка семислової структури ботанічного терміна, який називає конкретний об'єкт (тобто рослину), а не абстрактну категорію чи поняття, дає підставу розмежувати поняття термінології і номенклатури, які не є синонімічними з огляду на те, що номенклатура "не репрезентує науку в системі її понять, а лише "etikетує" її об'єкти (А.А.Реформатський), отже, є більш мінімативною у порівнянні з термінологією.

У дальшому викладі оперуємо переважно терміном "номенклатура", звернувши увагу тільки на назви рослин і абстрагуючись від інших ботанічних понять.

Серед усіх термінологічних груп лексики ботанічна номенклатура є чи не найбільш специфічною як з погляду свого формування, так і з погляду співвідношень наукової, нормативної номенклатури з одного боку, та діалектної, народної - з другою.

Шляхи формування та способи виникнення ботанічної номінації складні й різноманітні. Якщо простежити їх від найдавніших лікарських порадників, у яких були описи лікарських рослин, та ботанічних словників до сучасних визначників рослин, то вирисовується окладний процес поступового утвердження значної кількості українських народних ботанічних назв як термінологічної лексики, що виникла на базі лексичних та морфологічних елементів рідної мови. Цей процес ще й зараз повністю не завершений.

З лінгвістичного погляду особливий інтерес становить питання співвідношення ботанічних номенклатурних назв та аналогічних слів народнорозмовної мови і пов'язаних з ними явищ метафоризації, омонімізації, лексикалізації і деетимологізації, за допомогою яких слова-назви переходять до складу термінологічної лексики.

Усталена українська ботанічна номенклатура має порівняно недавню традицію, однак вона формувалась шляхом взаємодії та багатовікової боротьби українських назв з ботанічними латинськими назвами за право точного наукового терміна. На шляху цієї боротьби було чимало ускладнень, як наприклад, той факт, що латинські ботанічні назви, як і раніше, досі застосовуються у спеціальній і медичній літературі як аручний засіб міжнародного спілкування.

В українській нормативній ботанічній номенклатурі є певна кількість іноземних запозичень, і зокрема латинізмів, які досі виступають єдиними літературними назвами рослин (анемона, коронарія, бальзамін, беладаonna, дельфіній, каламінта, петунія ...), або які виступають як абсолютні синоніми українських назв) герань-ураець (*Geranium L.*) альтея - рожа (*Altea L.*) ірис - півники (*Iris L.*) та ін.

На ґрунті іноземних запозичень поставлено питання про доцільність і обґрунтованість їх вживання як літературних ботанічних назв в українській мові. У цьому плані можна розрізнити латинські номінації подвійного характеру: 1) ті, що здавна вкоренились у народнорозмовній мові і зараз є єдиними літературними назвами рослин (рута, фіалка, лілея, хризантема, шпінат, ...) і 2) латинські номінації, які узаконені сучасними визначниками рослин як єдині нормативні назви, але які для української народнорозмовної мови чужі й штучні, основною масою мовлян не сприймаються і дають повну підставу сумніватись у доцільності їх унормування (анемона, коронарія, каламінта, вероніка, леопольдія, мінуарція та ін.). У таких випадках, як правило, побутують у народнорозмовній мові широко вживані українські назви типу цваліска, або конопелька замість анемона, оотріжика замість дельфіній, черевички замість яконіт і т.д., які нададі становлять невичерпний потенціал для дальшого збагачення і вдосконалення нормативної ботанічної термінології.

Значення ботанічних термінів, що виникли на основі українських народних ботанічних назв, полягає в першу чергу в простоті й чіткості, доступності їх засвоєння широкими народними масами, легкості сприймання, що нерідко підсилюється певними національними традиціями, народними звичаями, повір'ями тощо. Звичайно, ставши на рівень термінологічних знаків, народні назви рослин підлягають усім тенденціям і закономірностям їх функціонування.

Моримид, вони втрачають свою полісемічність і, як і нормативна номенклатура, чітко виражають тенденцію до моносемічності (в межах термінологічного поля).

У плані дальшої унормованості української ботанічної номенклатури слід окремо поставити питання про певну невідповідність між сучасними українськими визначниками рослин і нормативними словниками української мови.

Г.Ф.Шило
(Дрогобич)

РОЛЬ ПІВНІЧНИХ ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГОВОРІВ У ФОРМУВАННІ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. У формуванні лексики сучасної української літературної мови певну роль відіграли північні та південно-західні діалекти.

2. Привертають увагу назви деяких рослин, дерев, грибів, чини. Так, слово горобина поширене не тільки в київсько-полтавських говорах, але й на території Ровенщини; бабка (назва гриба, *polstus schaber*) відома північним, а також волинським і київсько-полтавським говіркам; красноголовець (пілосичник) - також на цій же території; берізка (рос.вьюнок) відома на території північних, крім говірок, що розташовані у Волинській області, там павута, правута і т.д. В південно-західних говірках відомі інші назви: павутиш'я, полетиш'я, повійка, поцвіток, шасол'ка, парасол'ка і под.

3. Про доплив слів в літературну мову з південно-західними і північних говірок інформує Російсько-український словник (1968). З'явилися вони тут то як синоніми, то як розмовні чи "обласні" слова. Наведемо кілька прикладів: рябина горобина, разг. реже рябина, обл. скорух, останнє з гуцульських і бойківських говірок; горбушка окраєць, разг. цілушка (останнє з південно-західних говірок); кروشка кришка, крихта, разг. окрушина, окрушка, дрібка, дрібок; слово кришка нодибуємо і в волинських говірках, а слово дрібка, окрушина в півд.-зах. говірках; шавель шавель, обл. шавій, квасок, -ску, шавя, останні два слова з південно-західних говірок; вист черногуз, лелека, бусел, бузол (останні з Волині), разг. бузько (останнє з південно-за-

хідних говірок); крауха разг. окраець, скиба, скибка (останнє в поліських і волиньських говірок), разг. партика; обласне бай-да (це з південно-західних говірок); чардак горище, обл.стрих, під, поду (останні з південно-західних говірок); бужья коровка сонечко, обл.бедрик (останнє з волиньських говірок); колисать колихати, -лишу, рідше колихав... рідше колисаю (колисати), останнє з південно-західних говірок.

4. Розглянутий нами матеріал доводить, що у формуванні лексики української літературної мови певну роль відіграли північні та південно-західні говори.

Л.О.Симоненко
(Київ)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У СТАНОВЛЕННІ МІКОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Ботанічна номенклатура будь-якої мови формується на базі народних назв, які виникли в процесі життєвої практики людини. Спочатку ці назви побутують у діалектах, найвиразніші в яких згодом стають надбанням літературної мови.

Перші кроки у вивченні природничих назв зроблено в ХІХ ст. Розвідки, що з'явилися протягом ХІХ -початку ХХ століття, були лише спробою систематизувати цю велику тематичну групу лексики.

1862 року у Відні вийшла книга доктора медицини і хірургії В.Воляна "Сніданіи и ядовитіи губы въ ихъ найважнѣйшихъ видахъ", в якій автор подає близько 150 назв грибів, зібраних ним серед галицьких та угорських русинів. Частина з цих назв стала загальноприйнятою, нормативною в сучасній українській мові (білий гриб, гризд, маслюк, мухомор, печериця, порхавка, рижик, синяк), частина ж так і лишилася місцевими назвами (мохначка, олениця, окрилух, потух, хрупіль, рунатка, риботрутка).

У формуванні української мікологічної лексики велику роль відіграли поліські та значною мірою південно-західні говори.

З поліських говорів літературна мова засвоїла назви: бабка, красник, красноголовець, моховик, вовнянка, лисичка; з південно-західних говорів - дечник, підпенька, голубінка, гиркиня.

Частину сучасної мікологічної лексики становлять назви, які в денними фонетичними різновидами властиві всім східнослов'янським, а частини й західнослов'янським мовам, наприклад: печериця, сморж, лисичка, рижик, боровик, сироїжка, маслюк.

Поряд з народними назвами грибів у наукову літературу ввійшло чимало штучно утворених слів-термінів, зокрема при укладанні термінологічних словників, слова-кальки, а також запозичені з інших мов назви.

Закріпившись у науковій, художній літературі, вони поступово проникають в українські говори і функціонують там поряд з наявними місцевими назвами. Наприклад, в поліських говорах поряд з діалектними назвами бабка на означення гриба *Boletus scaber* та краснюк, красноголовець на означення гриба *Boletus variegellus* використовуються синонімічні назви підберезник, підберезовик, підосичник, завоювані з літературної мови.

Синонімом до назви печериця в науковій, зрідка й художній літературі виступає лексема шампіньйон, запозичена з ХУШ столітті з французької мови (*champignon* - в перекладі означає "гриб"). Цю назву можна почути тепер нерідко навіть у деяких районах Житомирського Полісся (с. Мала Глузця Ємільчинського району, с. Кошелівка Червоноармійського району, с. Добринь Імолдир-Волинського району Житомирської області), особливо в мні молоді.

З літературної мови проникли в говори назви польський гриб (*Boletus badius*), діалектна назва підочник; бліда по-лиха (*Amanita phalloides*), що має в говорах синоніми: підок, мухомор гадючий, бленітниця, риботрутка.

Отже, у сфері мікологічної лексики, як і взагалі в мові, відбувається постійна взаємодія літературної мови і територіальних діалектів.

Т.П. Заворотна
(Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ НАРОДНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ГРИБІВ У ІІ ЗІСТАВЛЕННІ З НАУКОВОЮ

І. Народна номенклатура грибів цікава для дослідження як у власне українському плані (тут стихія літературної мови

майже не впливала, запозичених назв мало), так і в загально-слов'янському плані, в плані слов'янських міжмовних зв'язків, бо за походженням ці слова старі, самотутні. Однак майже у всіх слов'ян питання номенклатури істивних дикоростучих рослин було вивчене недостатньо, і останнім часом ця прогалина починає активно заповнюватись¹.

2. Простежимо за народною номенклатурою грибів з тим, щоб встановити її особливості в порівнянні з відповідною науковою номенклатурою в семантичному аспекті. Насамперед у цьому плані впадає в очі те, що майже кожен вид істивних грибів представлений у говорах великою кількістю синонімічних назв. Так, наприклад, гриб *Boletus edulis* має лише дві офіційні назви (білий гриб, боровик), а у говорах Закарпатської, Чернівецької та Івано-Франківської областей визначається численними і дуже різноманітними назвами, що зводяться до таких основних семантичних моделей. 1) Модель "колір" → "гриб": білог, белянка, білей, біліж, білії, білук, білзо, білюх, біляї, біляк, біляр, пудбильник, білак полонинський, товстяк білий, гриб білий, гриб білоголовий, гриб бурий та ін. Ці назви пов'язані з тією якістю *Boletus edulis*, що м'якуш цього гриба не темніє ні в повітрі, ні в окропі. Не темніє висихаючи і його гіменофор. 2) Модель "дерево" → "гриб": гриб дубовий, гриб яворовий, гриб кленовий, гриб берестовий, гриб ясеневий, дубляк, дубник, дубовик, дубувчик, дубув, дубувца, дубчак, кленовик та ін. Ряд назв утворено за місцем проростання гриба: гриб корчовий, гриб хащовий, полониняник, плаювик, гриб полонинський, гриб лісовий, корініско, корневик та ін. 3) Модель "тварина" → "гриб": вовкун, вовчинець, лев, ягняник. 4) Модель "час проростання" → "гриб": осінник, спасяник, петровик, осінчак, гриб осінний, гриб літний, весняник білий, илиув, гриб вісний. 5) Модель "предмет (побутовий)" → "гриб": шаплик шалочник, гриб шапковий. 6) Модель "якісна, емоційно-якісна сторона предмета" → "гриб": глухарь, гриб сухий, гриб твердий, гриб справжній, поріпаник, нузач, пухляк, розкисляк, розумняк, свояка, смаженик,

¹ Див. в російській діалектології цікаву монографію В.А.Меркулової "Очерки по русской народной номенклатуре растений", Изд-во "Наука", М., 1967 та ін.

шляху, товстоколенник, товстокореник, товстюк, фай-
ники. Навіть розгалуженої синонімії спостерігається і в назвах
інших видів істівних грибів.

8. Загальновідомо, що однією з основних особливостей
терміну є його однозначність. Саме ця риса в першу чергу від-
різняє термін від слова нетермінологічного. Однак у народній
номенклатурі грибів на відміну від наукової спостерігаємо роз-
галужену полісемію. Виражається вона в тому, що одна назва
вживається на позначення різних видів грибів. Так, словом баб-
ка називають *Agaricus kolumbrinus*, літературне зонтик вели-
кий (див. Б.Маковіцку, *Słownik botaniczny łacin'sko-ślądzki*,
Kraków, 1936), *Boletus scaber*, літературне березовик,
лілієвоберезовик, бабка темна (Закарпаття), *Boletus scaber*, лі-
тературне маслюк звичайний (див. "Словник ботаничної номенкла-
тури", проект, К., 1928), *Lepiota procera*, літературне гриб-
опит великий (див. Ф.Фотинюк, *Гриби*, Львів, 1961). Таке ж яви-
ще спостерігаємо і в назвах багатьох інших видів грибів. Так,
словом білянка позначає п'ять видів грибів, голубінка- стільки
ж, коварь- чотири види, коровиця- п'ять, труфля- чотири, синяк-
два п'ять назв і т.ін.

Ф.А.Ненійвода
(Черкаси)

ДІАЛЕКТИЗМИ ЧЕРКАЩИНИ В СКЛАДІ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОНАРОДНОЇ МОВИ

1. Загальнонаціональні риси лексики української мови
відображаються і закріплюються у словниках, особливо тих, що
видані після воєнного єднання українських земель в єдиній державі -
Українській РСР.

Вагому частину лексики, яка входить до номенклатури слов-
ників, складають діалектизми Черкащини, які, втративши своє вузь-
ке, місцеве значення, стали надбанням словникового складу за-
гальнонародної мови. Вони зафіксовані у творах художньої літе-
ратури, публіцистики, характеризують усно-побутове літературне
вживання.

2. Значну групу діалектизмів, зафіксованих у творах ху-
дожньої літератури, складають слова, що були властиві старорусь-

кій мові, але з часом обмежили сферу територіальногожитку (узвіз, обрус і под.).

3. Серед діалектизмів, що знаходять поширення у загальнонародній мові, є виразні запозичення з інших мов, але вони майже незнані в суміжних територіальних угрупованнях або вживаються в них переважно під впливом середньонаддніпрянських говірок. Наприклад: вагвани (у значенні "ночви"), кабак (гарбуз), цинівка (мата) і под.

Ці лексеми у словниках інколи супроводжуються позначками "обл.", "розм.", але такі позначки вживаються тут непослідовно.

4. Словник загальнонародної мови поповнюється діалектизмами, що утворилися внаслідок звуження первісного значення слова (пор. зілля - "бур'ян", ягоди - "вишні") або розширення його (крашанка - "яйце", невірний - "поганий" і под.).

Проте такі лексичні (семантичні) діалектизми не завжди повно відбиваються у словниках. Так, наприклад, у говірках Черкащини слово затірка виступає також із значенням "лапша". Це значення відзначилося ще у словнику І.Войцеховича (1824 р.). Але Б.Грінченко відніс його до слів, що мають помилки в поясненні і не ввів до свого словника; не зафіксоване воно й іншими лексикографами.

Слово віжки словники фіксують із значенням "вид упряжі", а діалектне значення його як "віршовка", "цотузка" не зазначено, хоч і приклад з твору Т.Шевченка, поданий у I томі "Українсько-російського словника", виразно ілюструє діалектне вживання його (Та й пішли обое; І відерце, і віжечки Понесли з собою).

Діалектне віскривий (той, що не втирає собі носа) в "Українсько-російському словнику" (I том) зафіксоване з позначками "обл.", "вульг.", хоч у говірках воно не має емоційно-експресивного забарвлення. Без відтінку вульгарності воно представлене у поемі "Сліпий" Т.Шевченка.

5. Діалектизмами Черкащини складають значну частину лексичних дублетів загальнонародної мови (пор. компот-узвар, картуз-кашкет, шаплик-поставець, тріска-скіпка-щепка, бурти-кагати, чормогуз-лелека та ін.).

6. Деякі діалектизми Черкащини закріплені у фразеологізмах загальнонародної мови (наприклад: як дбаеш, так і маєш; дутеля з'їсти; душа не з лопуцька; діал. дбати - "працювати", "доглядати", дутьель - "пустий горіх", допуцьок - молоде стебло рослини.

СТАНОВЛЕННЯ АНТРОПОНІМІЧНОЇ ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМИ НА ГО-
ВІРКОВІЙ ОСНОВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На матеріалах історичних документів ХІУ-ХУШ ст. та на основі сучасної народної антропонімії Наддніпрянщини ми розглядаємо деякі процеси лексико-семантичного та структурного становлення українських особових власних назв.

З найдавніших епох ці назви у східних слов'ян формувалися на лексико-семантичній основі. Уже в ХІУ-ХУІ ст. пам'ятки мови фіксують усі власноіменні категорії - власні імена, імена по-батькові, прізвища, прізвиська.

За останні століття ці категорії розвиваються нерівномірно. Система власних імен та імен по-батькові являє собою відносно обмежену кількісно лексичну групу. Прізвиська і прізвища - це той невичерпний арсенал, який безпосередньо пов'язаний з лексичною системою нашої мови, він постійно змінюється, збагачується, живлячись за рахунок живого народного слова. Кожне прізвище і прізвисько відбивають усю складність, багатство семантичних значень і їх відтінків живої народної лексики. Ось чому різні співвідношення прізвиськ і прізвищ виявляються не тільки на рівні соціальному та функціональному, але й на рівні значеннєвому, зокрема на метафоричному.

Творються прізвиська і прізвища за двома основними джерелами:

1) від діалектних слів - лексичних, фонетичних, морфологічних діалектизмів;

2) від діалектних форм власних імен людей.

За будовою (структурою) у сучасній українській мові функціонують два типи особових власних назв:

1. Чотириелементний тип - у живих народних говорах.

2. Триелементний тип - у літературній (кодифікованій) мові.

Аналіз структурних особливостей антропонімів дає змогу виявити місце і значення їхніх складових частин з погляду семантичного, функціонально-лексичного, хронологічного, соціального.

Хоч єдність цілком самостійних компонентів у структурі власної назви відносна, однак така складена конструкція має лексикалізований характер в уонарозовній антропонімії.

У живій уоній мові XIV-XVI ст., як свідчать пам'ятки письма, написані на території Наддніпрячини, не було закономірної послідовності у вживанні трикомпонентної назви в сучасному розумінні. Навіть типові для того часу чотирикомпонентні назви (власне ім'я + ім'я по батькові + прізвище + прізвисько) на письмі вживаються не часто. Це залежало від соціального статусу носія назви, від змісту, характеру і завдання конкретного документа. Найбільш уживаними в XIV-XVI ст. були моделі типу "ім'я + прізвище" (50-55% від усієї кількості назв у пам'ятках), "прізвище (22%), "ім'я + ім'я по-батькові + прізвище" (16,5%).

Подаємо основні типи структурних моделей особових власних назв XIV-XVI ст.ст. у відсотках від загальної кількості назв (орієнтовані дані для окремої пам'ятки):

Типи структурних моделей особових власних назв	У відсотках від загальної кількості назв у пам'ятці
1. Власне ім'я	6%
2. Прізвище	22%
3. Ім'я + прізвище	50%
4. Ім'я + ім'я по-батькові + прізвище	16,5%
5. Ім'я + прізвище + прізвисько	5%
6. Ім'я + прізвисько-фразеологізм	0,4%
7. Ім'я + ім'я по-баткові + прізвище + прізвисько	0,1%
Разом:	100%

У пам'ятках XVI-XVII ст. знаходимо трикомпонентні власні назви, до складу яких входили і прізвища, і прізвиська. Такі типи моделей були поширені в побутовому мовленні, вони проникли різними шляхами в літературну мову.

Джерела виникнення прізвиськ і прізвищ залишилися сьогодні такими ж, як і в XVII ст.: власні імена та їхні діалектні форми, апелюючи до історичного походження, назви занять і професій, назви населених пунктів тощо. Протягом тривалого формування на-

родної антропонімічної системи в усному мовленні та писемних джерелах виробилися певні лексико-семантичні та структурні норми, що в свою чергу регулювали формування чотирикомпонентного типу в сучасному живому мовленні та трикомпонентного типу особливих власних назв в офіційному антропоніміконі, юридично закріпленому паспортною системою.

На ґрунті сучасних живих середньонаддніпрянських говорів відбуваються нові лексико-семантичні зміни в народній антропонімії. Словотворчі та структурні особливості сучасних антропоніміїв зумовлені загальними ономастичними закономірностями змін в антропонімії ХІУ-ХУІ ст. Народнорозмовне середовище виникнення й розвитку антропонімічної системи цього періоду і наступного вдосконалення її в ХУП-ХУІІІ ст. зберегло ті животворні русійські процеси, що діяли в антропонімії давньоруської народності - доби Київської Русі.

В.О.Горпинич
(Миколаїв)

ШЛЯХИ ПЕРЕХОДУ ДІАЛЕКТНИХ ВІДТОПОНІМІЧНИХ УТВОРЕНЬ У ЛІТЕРАТУРІ

І. Відтопонімії утворення (ВУ) в залежності від походження, сфери поширення та соціальної бази поділяються на дві групи - літературні й нелітературні. Значення тут не в диференційною ознакою, оскільки в обох групах воно тотожне (пор. літ. вінничанин і міждіал. вінничан - наз.в. ч.р.). Нелітературні ВУ до свого складу включають діалектні, міждіалектні і наддіалектні явища. Це назви жителів (катойконіми) із зменшено-пестливими суфіксами -чик-а, -чик, -ик (княночка, буковинчик, гуцулики), із суфіксами негативної оцінки -ок, -уг-а, -чук (ляшок, ляхуга, віденчук), із емоційно нейтральними суфіксами -ун-и, -ук-и, -ак-и, -ик, -ух-и, -ач-і (бречуні, бортюкі, доняки, дрібноухи, плескачі), назви ч.р. у наз.в. на -иц-я, -яц (звізжаниця, сагуня), катойконіми від колишніх топонімічних назв (башавульці: Башавул, нині с.Добропілля Запорізьк. обл.), назви з наголошеним суфіксом -ець (-ці), -ий (паньківці, панькі-вець: княнін), відтопонімії прикметники (ад"ектоніми) з твір-

ними суфіксами -цьк-ий, -ойськ-ий, -ицьк-ий (жмеринецький, пор. літ. жмеринський; Жмеринка), також ті прикметники на -анськ-ий, які в офіційно-діловому стилі мають відповідники на -ськ-ий, -оноськ-ий, -иноськ-ий (прилучанський, пор. прилуцький; Прилуки).

2. Характерно, що всі вони по-різному відносяться до літературної мови і мають також неодинаковий ступінь наближення до неї. Найближче до літературної мови стоять ад'єктивні на -анськ-ий і катойконіми з суфіксами позитивної емоційної оцінки (лічманський; Січ; подтєвочка). Прикметники на -анськ-ий виявляють тенденцію до проникнення в літературну мову, часто цього досягають і міцно закріплюються в літературній мові (солонянський; Солоне, арібанський; Србце). Таку ж тенденцію виявляють і катойконіми із зменшено-пестливими суфіксами, але все ж таки вони залишаються в сфері розмовної, хоч нерідко й функціонують в сфері літературній (Десь тут була подоланочка... - з народної пісні). Тенденція ця така сильна, що інколи їй піддаються навіть топоніми (пор. Михайлівочка; Михайлівка, Шосточка; Шостка на Сумщині, Хосточка; Хоста на Кавказі, Дунайчик; Дунай у Д.Федьковича). Інші ВУ знаходяться далі від літературної мови і не виявляють тенденції до проникнення в неї.

3. Крім того, в мові існує дуже велика частина ад'єктивів і катойконів, утворених від назв невеликих населених пунктів (малих сіл, селищ, хуторів, виселків), які функціонують у мові невеликої частини людей (100-150 осіб): гурівський, гурівці; Гурівка (Запорізька обл.). Оскільки такі топоніми і їх похідні обмежені дуже незначною територією, відомі лише в сфері побутового спілкування, а творцями і носіями їх є мізерна кількість людей, то їх відносять до діалектних. Хоч ВУ цього типу є діалектними і, отже, знаходяться найдалше від літературної мови, їм притаманні такі риси, які за сприятливих умов спричиняють їх перехід у літературну мову - загально-мовна структура (косівцевський, косівчани; Косівцево), необмежена словотворча потенційність, здатність до відтворення, до збільшення території поширення, до зміни соціальної бази і розширення сфери функціонування.

4. Умови для переходу діалектних ВУ в літературні можуть складатися внаслідок спонтанного розвитку внутрішніх факторів і усвідомленого цілеспрямованого впливу суспільства на мову. При спонтанному способі шляхи діалектних ВУ в літературні можуть бути троякі: а) діалектні ВУ → міхдіалектні → наддіалектні → літе-

ратурні; б) діалектні ВУ → міждіалектні → літературні; в) діалектні ВУ → літературні. До того ж спонтанний спосіб дуже довгий у часі. Правда, в умовах науково-технічного прогресу ця вада переборюється. При цілеспрямованому впливі суспільства на мову відмічається лише один шлях: діалектні ВУ → літературна мова. Процес відомого олітературнення діалектних ВУ повинен проходити у єдності з спонтанним і лише на його основі.

5. Писемна форма мови є найефективнішим "середовищем" процесу олітературнення. Широка сфера її застосування, відносна статичність, графічний спосіб фіксації та інші чинники закріплюють процес переходу і закладають основи для традиційного та аналогічного слововживання. При цьому слід вказати на особливу роль офіційно-ділового стилю, де здебільшого й функціонують ВУ і який тому є основним законодавцем, що остаточно оформляє ВУ як літературні. Велике значення має і художня література.

6. До найпоширеніших форм відомого впливу суспільства на процеси олітературнення ВУ відносимо: а) укладання спеціальних словників відтопонімних похідних, введення ВУ до тлумачних, орфографічних і ін. словників, укладання адміністративно-територіальних довідників на науковій основі; б) введення ВУ в граматики, посібники з стилістики, культури мови тощо; в) діяльність різних державних наукових установ, мовних товариств, спілок, окремих осіб (мовознавців, літераторів, журналістів).

7. Найважливішими внутрішніми критеріями олітературнення діалектних ВУ вважаємо: а) відповідність словотворчим моделям, що функціонують у літературній мові; б) здатність ввійти в норму відтопонімного літературного словотвору; в) стилістична нейтральність.

Р. Керета
(Львів)

КАНОНІЧНІ І НАРОДНІ ФОРМИ УКРАЇНСЬКИХ ЧОЛОВІЧИХ ІМЕН У ХІУ-ХУІ ст.

На підставі аналізу антропонімичного матеріалу, що міститься в картотечі "Словника староукраїнської мови ХІУ-ХУ ст." та пам'яток української мови ХУІ ст., нижче робиться спроба показати ті структурні зміни, яких зазнавали канонічні імена

в процесі засвоєння їх староукраїнською мовою. Канонічними прийнято вважати імена, які представлені у православному місяцеслові.

Народні власні назви різняться від канонічних значними змінами не лише в фонетиці, але й у словотворчій структурі.

Те чи інше канонічне ім'я по-різному пристосовувалось до системи української мови, однак окремі зміни були спільними для багатьох із них. Під дією фонетичних законів української мови найчастіше мінялися голосні та приголосні звуки канонічних імен. Так, наприклад, невластиве українській мові поєднання двох і трьох голосних на початку або в середині імені усувалося в одних випадках спрощенням або стягненням голосних (Феофанъ > Фофанъ; Иоаникий > Оникий // Аникий/, в інших випадках – заміною двох голосних одним голосним іншим (Дионисий > Денись). Там, де в канонічному імені було поруч два голосних, міг ще в українській мові з'являтися інтервокальний приголосний (Галионъ > Галивонъ). Зміни голосних звуків у середині імені були зумовлені різними причинами. В одних випадках звукові зміни сталися в результаті народно-етимологічного перетворення канонічних імен (Мокий > Макий), в інших випадках вони викликані процесами асиміляції (Геласий > Галасий, Досифей > Дософей) та дисиміляції (Далмать > Долмать).

Значних змін на українському мовному ґрунті зазнавали й приголосні звуки у складі канонічних імен. Чужий для української мови звук ф в іменах грецького походження замінювався звуками п, х, або звукосполучкою хв; кожне канонічне ім'я із звуком ф могло реалізуватися щонайменше у чотирьох варіантах /Феодоръ//Ходоръ//Педоръ//Хведоръ/. Пам'ятки засвідчують випадки, коли зміна відбувалась у зворотному напрямку. Так творились гіперкоректні варіанти імен (Малахия > Малофей, Пахомий > Пафомий). Окремі зміни приголосних звуків у канонічних іменах зумовлені асимілятивно-дисимілятивними процесами (Григоріа > Глигоръ, Илинархъ > Иринархъ, Гаврииль > Гавлиль).

Спрощення груп приголосних (Созонтъ > Созонъ), зміна місць звуків (Резокать – Равакотъ, Флоръ > Фролъ), поява нових звуків (Кодратъ > Кондратъ), апокопа, синкопа та афеза імен (Климентъ > Климъ, Мартинианъ > Мартянъ; Андроникъ > Дронъ) зумовили появу староукраїнських форм власних імен, відмінних від канонічних.

Крім тих варіантів імен, які виникли внаслідок фонетичної чи морфологічної зміни канонічної форми, в українській мові

XIV–XVI ст. були ще різноманітні словотвірні варіанти. Для реалізації близько 300 імен, що побутували у той період в українській мові, було понад 1000 різних варіантів. Лише рідковживані імена функціонують в одному–двох варіантах (Тарахъ : Тархъ, Тарко). Варіантів популярних імен нараховується десятки (Михайль, Михайль, Михаль, Михайло, Михалко, Мишко, Михно, Михачикъ, Мишуль, Миша, Мышко, Миско, Мишь, Мишица, Мисецъ і ін.). Не всі староукраїнські імена та їх форми успадкувала сучасна українська мова, проте майже всі вони продовжують існувати в сучасних українських прізвищах та географічних назвах.

Н.А.Москаленко
(Одеса)

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ У СКЛАДІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1. Лексичні діалектизми (далі ЛД), що зустрічаються у складі фразеологічних одиниць (далі ФО) української літературної мови, досить різноманітні за походженням: 1) це слова власне українські: микуляти, напрасниця, наковчити; 2) слова спільнослов'янських або опільноскіднослов'янських коренів: рачити, роба, руда, ладкати; 3) слова запозичені: рич, буката, гарувати, феник, бай; 4) слова-"мудрування", утворені для каламбуру, рими, ритму: шелевило, летопень, митутя; 5) слова, переформлені відповідно до народного розуміння: отлук, хараман, аршинник.

2. За особливостями творення серед аналізованих можна виділити діалектизми: 1) власне лексичні: рукобитися, арідник; 2) лексико-семантичні: довка, медунка, сліпити, роба; 3) лексико-морфологічні: стиранка, відь, обсмушити; 4) лексико-фонетичні: зірка, воца, сімєржка.

3. За семантикою аналізовані ЛД надзвичайно строкаті. Це назви 1) побутових речей: ставець, стуга, чепелик; 2) абстрактних понять: турось, потуха, сквар, хісно; 3) людей та міфічних істот: личман, пецушок, роба, відь, арідник; 4) тварин, птахів, комах: поплазка, бабрун, дзиз, окакелюха, когут; 5) хвороб: смага, завійна, хиндя; 6) страв: жур, чир, квал; 7) дій, ознак: хамелити, ладкати, варівний, пудний; 8) це, нарешті, різні емоційно-імперативні слова, неповнозначні службові слова: джа, чень, нік.

4. Серед аналізованих зустрічаються ЛД в різних наріч та говорів України: 1) південно-західних: ватра, пудний, виопалати, турма; 2) південно-східних: руда, чепелик, штих, пакати, здиміти, стуга; 3) північних: луста, рахмани.

5. Аналізовані ЛД інколи мають у літературній мові відповідники: руда - кров, пудний - страшний, бабрун - сонечко; а інколи - ні: джур, ладкати, стуга, чир, пецущок. Якраз ці останні частіше відомі тільки у складі ФО, хоч, звичайно, більшість аналізованих ЛД зустрічається і у вільних словосполученнях.

6. У складі ФО ЛД можуть бути 1) єдиним відомим компонентом: розумна жона - як стуга пшона; не до шпети; вихопився, як на шолопок; на потуху випиште четвертуху; 2) або синонімічним чи несинонімічним відповідником-варіантом якогось компонента ФО (слова літературної мови) : руда (кров) не вода; арідник (чорт) го знає; варуй ся (бійся), як вогню; багатому і когут (півень) несеться; ходить, як тума (туман); 3) дуже рідко всі варіанти компонентів ФО - діалектизми.

7. Наявність компонентів - ЛД у складі ФО свідчить не про діалектний характер усього фразеологізму, а інколи тільки про його "місце народження", а частіше - про "тимчасові прописки" - про мандрування по всій території України.

8. Стійке, постійне вживання окремих ЛД у складі ФО підтримується інколи ритміко-мелодійними засобами: бив циган циганку за пісню стиранку; іди, ринде, деінде; добрий інтерес, коли повний черес; щоб себе не огудить і тебе не обділить. А неусталеність, варіантність (за рахунок ЛД) виникає часом на місці застарілих слів із затемненою для мовляч семантикою (оглух царя небоного!).

9. Наявність ЛД - варіантів компонентів ФО не протирічить звичайній стабільності, стійкості складу ФО, а є наслідком двох існуючих у мові тенденцій - до унормування, до традиційності мовних явищ та до порушення мовних норм в усному мовленні.

10. Детальне вивчення ЛД у складі фразеологізмів, очевидно, дасть можливість виявити додаткові взаємозв'язки літературної мови і діалектів з одного боку, а з другого - допоможе простежити за місцем, часом, процесом зародження окремих фразеологізмів (особливо їхніх варіантів, синонімів).

СПІВВІДНОШЕННЯ ДІАЛЕКТНОГО ТА ЗАГАЛЬНОНАРОДНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

(до питання про фразеологічну синоніміку та варіантність)

Дослідження проведене на фразеологічному матеріалі, зібраному у 22 населених пунктах Чернівецької області, що охоплюють ареал буковинських і частково гуцульських говорів. Зіставлення робилося в основному із фразеологією словників М.Номиса, Г.М.Удовиченка, Н.О.Батюк, принагідно й деяких інших словників української мови.

Фразеологічна синонімія і варіантність на межі двох рівнів мови – діалектного (вузьколокального) та загальнонародного – визначаються тією особливістю, що їх повний аналіз мусить мати як синхронічний, так і діахронічний аспекти. Наш аналіз частковий синхронічний, з урахуванням того, що фразеологізми – це мовні одиниці; для втворення яких потрібні віки, і на лексико-граматичну структуру яких найменше поширюється дія норм літературної мови, зокрема зміни норм.

Спостереження над зібраним фразеологічним матеріалом дають підстави для таких міркувань.

1. Переважна більшість фразеологізмів буковинських та гуцульських говорів є загальнонародною. Виникали вони у різних сферах людської діяльності як узагальнення життєвого досвіду багатьох поколінь носіїв мови. Тому й сфера вживання їх – в основному стиль усної розмовної мови та стилі художньої літератури. Діалектне, локальне у фразеологічному словнику у більшості випадків являє собою варіанти загальнонародних фразеологізмів, рідше – синоніми їх.

2. Синонімія у фразеології української мови – явище досить поширене, і синонімічні ряди, як правило, численні щодо кількості членів ряду. Домінантою фразеологічного синонімічного ряду є слово із прямим значенням або, рідше, вільне словосполучення. У більшості своїй синонімічний ряд утворюють фразеологізми загальнонародні, його можна продовжити діалектними фразеоло-

гізмами (жити, як сир у мволі - жити, як у бога за дверима - буковин. жити, як горобчик на коловатниці; масло каші не зава- дить - буков. гній р'ялі не зашкодить). Є чимало власне буковинських фразеологізмів, що не можна прямо зіставити із загальнонародними: куди круть, та все голим на п'яту; братися на патички; проти себе дерево рубає та ін.

3. Щодо варіантів фразеологічних одиниць, то їх найбільше й виявляється при зіставленні шару діалектної фразеології із шаром загальнонародної. Найпоширенішими є лексичні варіанти фразеологізмів (байдики бити - гандри бити; як мішком прибитий - як мішком шарнений; не родись краовий, а родись щасливий - не родись красний, а родись щасний).

Варто зазначити, що у складі фразеологізмів подекуди зберігаються такі діалектні лексеми, які нині втратились й у словнику говорів, не кажучи вже про словник літературної мови (Ленка ленці завше лише руки; дий его кату! гнути бандилуги (бандиґи) та ін.

Гадаємо, що інші типи варіантів, як от: граматичні, акцентні, композиційні характеризують більше фразеологічний арсенал тієї чи іншої говірки, аніж дають матеріали для висновків про співвідношення діалектного та загальнонародного у фразеології. Хоча фразеологічних одиниць із специфічними діалектними чи навіть мовними архаїчними граматичними формами їх компонентів в аналізованих говорах знаходимо чимало.

4. Слід зауважити і про специфіку функціонування загальнонародних фразеологізмів у говорах: як правило, у говорах фразеологізми вживаються у повному компонентному складі, що виражає вичерпно зміст. Спостерігається, отже, кількісна структурно-композиційна варіантність: шля в мішку не втаїш... все одно видізе; не нашого полку... іди собі к вовку та ін.

5. Говори, на наш погляд, багаті на семантичні типи стійких, постійно і без змін відтворюваних мовних конструкцій із граматичною будовою як словосполучень, так і речень. Тут, окрім відомих загальнонародних ідіоматичних виразів, пареміологічних моделей, знаходимо ще й своєрідні локальні формули привітання, клять, заклинань, народні, побудовані на спостереженнях за природою, вірування і повчання типу: осінь на жовтому коні іде; ластівки вилітають - верем"я (погоду) обіцяють і т.ін.

Всебічне компаративне дослідження діалектного та загальнонародного у фразеології неможливе без наявності фразеологічних

словників говорів української мови та академічного фразеологічного словника, так необхідних на сучасному етапі розвитку фразеологічної науки.

М.Демський
(Дрогобич)

ЗБАГАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НАРОДНОЮ ФРАЗЕОЛОГІЄЮ

(на матеріалі дієслівної фразеології)

Дієслівна фразеологія сучасної української літературної мови за своїм походженням переважно народна. Так з понад 600 дієслівних фразеологічних одиниць (ФО), поданих в першому томі українського тлумачного словника (десятитомного), лише біля 50 одиниць книжного походження (в тому числі й такі, що прийшли з інших мов).

Тому в своїй доповіді розглянемо лише деякі шляхи та способи збагачення української літературної мови народною фразеологією.

Найінтенсивніше проникає народна фразеологія в літературну мову через твори художньої літератури. Для української мовної ситуації цей шлях особливо актуальний, оскільки переважна більшість українських письменників була і є якнайтісніше зв'язана з певними говірковими територіями. Будучи виходцем з того чи іншого діалектного ареалу, письменник у своїх творах насамперед використовує ту фразеологію, яку він засвоїв разом із здатністю говорити ще в дитинстві. Саме це й є однією з причин великої лексико-морфологічної варіативності ФО. Наприклад: я став дибки (З.Тулуб), дочка стане гопки (Н.-Левицький), коні дуба стають (І.Франко), доти ставали на дйби (О.Гончар), кінь цапки став (І.Ле), цалком став (УРС, УІ, 369, з відсиланням до Конопотщини); коні нащурили вуха (Т.Микитин), Степанида Сидорівна насторочила вуха (Н.-Левицький), коні нащорошили вуха (М.Пригара).

За посередництвом письменників з західних областей України введено в сучасні словники типові фразеологічні галицизми: пускати (пустити) віц (Утс, І.690) - я не хотів тебе прогнївити, лиш пустити віц (В.Стефанік); з торбами пустити (УРС, УІ.78) -

..я боюся, щоби нас той проклятий Юда зовсім в торбами не пустив, усього добра не збавив! (І.Франко); шукати кістки в молоці (УРС, УІ.534) - окільки разів було так, що Влодко вередував, шукав кістки в молоці, як говориться.. (І.Вільде); блудом ходити (Утс, І.208) - Зашуміли темні лози Козакові при дорозі, По дорозі блудом ходить, Вороного свого водить (Ю.Федькович).

Часто в творах письменників ФО зазнають редукції!, внаслідок чого вони стають компактнішими. Сам процес редукції! уможливається тим, що в процесі спілкування ту чи іншу багаточленну ФО без шкоди для її змісту можна ідентифікувати лише за двома компонентами. Так ФО змішати рівно з болотом (ГРп, І.105) фіксується тлумачним словником у вигляді змішати з болотом (Утс, І.215) з відсиланням до В.Стефаника. ФО збити пиху з носа (ГРп, П.165) фіксується словником в редукованому вигляді - зіб"ю бурлаці пиху (УРС, П.168) тощо.

Частина фразеологічних регіоналізмів уводиться до загальномовних словників безпосередньо з існуючих збірників: пласти духого дуба (УРС, Ш.449) з відсиланням до ГРп, П, 54, на бас брати (УРС, І.85) пор з ГРп, І.23, банелюки пласти (Утс, І.100) з відсиланням до ГРп, І.21).

Одним з характерних способів поповнення літературної мови народною фразеологією є руйнування паремійних одиниць (ПО). У процесі такого руйнування ПО насамперед втрачає той компонент, який узагальнено вказує на можливі об'єкти, яких дана ПО стосується. Так на базі ПО мудрий не дасться за ніс водити (Номис, № 3076) виникла ФО водити за ніс. ПО бідного все в зубах носять (ГРп, І.53) отала джерелом для утворення ФО в зубах носити.

Характерною особливістю ФО, що функціонують в усному народному мовленні, є те, що вони переважно мають в оточенні лише слова якоїсь однієї семантичної групи, тобто вони використовуються тільки для характеристики якихось однотипних предметів чи явищ об'єктивної дійсності. потрапивши з усного народного мовлення в літературну мову, дієслівні ФО часто починають вживатися для характеристики різного роду об'єктів, внаслідок чого розширюється парадигма слів у оточенні. В процесі такого розширення парадигми імен в оточенні в частини ФО появляються нові значення, тобто вони стають багатозначними і до певної міри вступають в омонімічні відношення з своїми генетичними прототипами в усному народному мовленні. Наприклад, ФО спасти з голосу (ГРп, І.409)

в усному мовленні може мати в оточенні лише іменники з семантикою особи. У сучасній українській літературній мові ця ФО може мати двочленний пучок імен в оточенні: Данило спав з голосу (О.Ільченко), дбоха спала з голосу (Н.-Левицький).

Можливе також розширення видової парадигми дієслівних ФО, що перейшли з усного народного мовлення в літературну мову. Так ФО дати дуба, гнути харамана, забити баки в усному народному мовленні мають неповну видову парадигму, тоді як в літературній мові повну. Наприклад: я ж не який-небудь дикун,..., що даючи дуба, нібито наказував і жінку свою вбивати (О.Гончар); Кльмко нарешті мусить-таки дати дуба (О.Ільченко); (пан) почав нам гнути харамана (І.Франко), хочете загнути мені харамана і в душі сміятися з мене (І.Франко). Ужиті скорочення:

- Грп - Галицько-руські народні приповідки, Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко, Львів, 1901-1910.
- Номис - Українські приказки, прислів'я і таке інше, Спорудив М.Номис, СПб, 1864.
- УРС - Українсько-російський словник (шеститомний), К., 1953-1963.
- Утс - Словник української мови (тлумачний), К., 1971, т.І.

І.І.Ковалик
(Львів)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У ГАЛУЗІ ІМЕННИКОВОГО СЛОВОТВОРУ

Аспекти і завдання дослідження проблеми "Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів". Відвічний процес інтралінгвальної (міжмовної) та інтралінгвальної (внутрішньомовної) між рівнями мови взаємодії постійно відбувається в усіх мовах світу.

В українській мові постійна взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів проходить на всіх етапах її розвитку.

У проблемі інтралінгвальної взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів треба вивчати два питання:

1) роль українських територіальних діалектів у процесі становлення і розвитку української літературної мови; 2) вплив української літературної мови на територіальні діалекти.

Постійна взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів на всіх рівнях мови відбувається нерівномірно.

Нашим завданням є з'ясувати основні питання процесу формування і розвитку нової української літературної мови на діалектній основі в галузі іменникового словотвору.

Загальнотеоретична лінгвістична проблематика у дослідженні питань взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Українська літературна мова і територіальні діалекти являють собою дві різні відмінні форми існування української національної мови. В історії інтерпретації поняття літературної мови як лінгвістичного факту були різні погляди: антиісторичне розуміння літературної мови як явища штучного, неприродного, постійного і незмінного /молодограматики та ін./; розуміння літературної мови як відшліфованої форми загальнонародної мови з усталеними, узвичаєними, історично мінливими нормами.

У територіальних діалектах виявляється загальнонародна мова з територіальними відмінностями. Літературна мова і територіальні діалекти – це історично мінливі лінгвальні величини, тому й мінливий обсяг і характер взаємодії літературної мови і територіальних діалектів.

Українська літературна мова являє собою унормовану стандартну цілісну систему, відмінну від систем територіальних діалектів, у яких поряд із спільними загальноукраїнськими рисами є ще свої відмінні територіальні різноманітні особливості (діалектизми).

Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів відбувалася насамперед на етапі становлення нової української літературної мови і в процесі її всього історичного розвитку. Система нової української літературної мови створилася на середньодніпрянській діалектній основі при одночасній співучасті ще й інших українських територіальних діалектів.

Вихідною лінгвальною основою у створенні системи словотвору, в тому числі і іменникового, була система словотвору наддніпрянського діалекту при певній співучасті словотвірних систем інших територіальних діалектів. Про те свідчить, наприклад, на-

явність у сучасній українській літературній мові ряд паралельних словотвірних варіантів. При комплектуванні системи словотвору іменників певну роль відіграли ще й запозичені словотвірчі засоби.

Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів на різних рівнях мовної системи, а, отже, і в галузі системи іменникового словотвору, виявляється у загальному і своєрідному обсязі олітературення слів.

Специфіка взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів на різних рівнях мовної системи. Своєрідність взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів на словотвірному рівні характеризується диференційною особливістю і обсягом взаємодії у сфері загальних і власних назв з урахуванням їх територіально діалектної приналежності.

У сфері власних назв діалектна словотвірна структура прізвищ олітературюється без словотвірно структурних змін, хоч слово набуває літературного звучання і написання. Напр., західноукраїнські форми Бойчук, Ковальчук, Парасюк, Шевчук тощо без заміни їх на Бойченко, Коваленко, Шевченко. Проте топонімам із західноукраїнським словотвірним оформленням при перейменуванні у 1947 році було надано літературну словотвірну форму, наприклад Гутище замість Гутисько, Літовище замість Літовисько, але залишено без змін Залісисько тощо.

Процес семантико-стилістичної диференціації в ході олітературення словотвірних синонімів. У процесі олітературення діалектних і іменникових словотвірних синонімів відбувається семантико-стилістична трансформація і диференціація, пор. співак, співець, співун.

Для здійснення порівняльно-типологічного дослідження проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору необхідно створити загальноукраїнську систему словотвору – еталон на основі літературного, розмовно-побутового та діалектного мовлення з усіма її компонентами словотвірних типів у сфері словотвірних розрядів усіх словотвірних категорій.

Для цього потрібно укласти повні регіональні діалектні: словники, словники мови письменників, видати монографічні дослідження зі словотвору.

СПІВВІДНОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ З ТЕРИ-
ТОРІАЛЬНИМИ ДІАЛЕКТАМИ

(На матеріалі суфіксального словотвору прикметників)

У галузі суфіксального словотворення прикметників, як і інших частин мови, в сучасній українській мові є такі словотворчі типи, які властиві насамперед науковим стилям. Це словотворчі типи на -альний (орбітальний), -іальний (bronхіальний), -ічний/ичний (канонічний, акробатичний), -атичний (аксіоматичний), -абельний (транспортбельний), -адний (секундарний), -анський (республіканський), -іанський (кантіанський) та деякі інші. По-друге, є такі словотворчі типи, які властиві науковим, науково-популярним стилям і до певної міри розмовній мові. Це утворення на -истий (сірчастий, гористий), -льний (дубильний, танцювальний), -овий (авансовий, біговий), -ний (ядерний, залізний), -ський (редакторський, сільський), -івський (рентгенівський, колгоспівський) та деякі інші. По-третє, є такі словотворчі типи, що властиві переважно розмовному стилю мови і, звичайно, художній літературі. Це утворення на -авий (моложавий), -атий (носатий), -астий (цвітастий), -уватий (чорнуватий), -ивий (лінивий), -ливий (крикливий) і деякі інші, а також утворення з суфіксами емоціональності.

Звичайно, такий поділ є умовним, нітької межі тут провести не можна, бо навіть терміни часто стають загальнозживаними словами розмовної мови, а слова розмовної мови використовуються і в наукових стилях. І все ж таки словотворчі типи, що здебільшого функціонують у наукових стилях, та словотворчі типи, що функціонують переважно в розмовній мові, мають деякі особливості. Перші - переважно продуктивні, другі - непродуктивні. Перші поповнюються новими словами, другі - дуже рідко, навпаки, з них виходить з ужитку певна кількість вузькодialeктних слів. Деривати словотворчих типів наукових стилів - це переважно слова-терміни, вони навіть у розмовній мові наших сучасників не зазнають морфологічних змін. Деривати ж словотворчих типів розмовної мови - це і слова загальні, і такі, що використовують-

о як власні назви. Вони мають у діалектах морфологічні ва-
ріанти, а, використовуючись у стилях писемної літературної
мови, зазнають літературного нормування. Наприклад, у розмов-
ній мові чи не в більшій мірі поширені форми прикметників на
-оватий, ніж на -уватий, проте в найновіших словниках, довідни-
ках і в творах художньої літератури переважають деривати на
-уватий. Так, у першому випуску довідника адміністративно-те-
риторіального поділу УРСР (1947 р.) ойконімів з формантом
-уват-/-оват- значилось 108, а з його діалектним варіантом
-оват-/-оват- - 32. У другому ж виданні цього довідника
(1965 р.) всі назви населених пунктів такого типу зафіксовані
з формантом -уват-/-оват-.

Повільніше морфологічні діалектні риси в суфіксальних
словотворчих типах нівелюються в антропонімах (пор. Гульоватий).
Це зумовлено практикою оформлення документів, особливо раніше,
людьми з недостатньою філологічною підготовкою.

Н.П.Прилипка
(Київ)

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ В УКРАЇНСЬ- КІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ І ДІАЛЕКТАХ

Прикметники і мотивовані ними прислівники української
мови характеризуються категорією ступенів порівняння, за допо-
могою якої виражається кількісне розрізнення якості предмета.
Ми розглядаємо ступені порівняння як граматичну категорію, що
складається з граматичних значень 1) звичайної, вихідної форми
прикметника, яка не виражає ідеї зіставлення, порівняння якості,
2) компаративу (вищого ступеня), де шляхом порівняння виражаєть-
ся більша кількість тієї ж якості і 3) суперлативу (найвищого
ступеня), який передає найбільшу кількість якості. Ці граматич-
ні значення, за винятком першого, виражаються спеціальними сло-
вотвірними засобами: суфіксами й префіксами, а також аналітично.

Типовим способом творення компаративу в літературній мо-
ві і діалектах є додавання до основи мотивуючого прикметника
формантів -іш-ий або -ш-ий. При цьому спостерігаються різні мор-
фонологічні зміни в структурах мотивуючої й мотивованої основ

чергування [г] - [ж] (дорогий-дорожчий), [з] - [ж] (близький-ближчий), [с] - [ш] (високий-вищий). Якщо до складу основи мотивуючого слова входять суфікси -к- та -ок-, то при ступенюванні вони втрачаються, а форманти -ш-ий та -ш-ий додаються безпосередньо до кореневого морфа (глибокий-глибший, солодкий-солодший). Проте в окремих говорах (наддністринських, поліських та ін.) трапляється приєднання формантів -ш- та -ш- до мотивуючої основи (солодкіший, широкіший, кріпкіший і под.). У мотивуючих і мотивованих прикметників спостерігається розрізнення схем наголосу (добрий-добріший-найдобріший). Зазначені морфологічні зміни не є засобами словотворення, а лише супроводжують форманти.

Тип з суфіксом -ш- непродуктивний. У ролі мотивуючих виступають прикметники давніші за походженням, структура яких не ускладнена афіксами. Деякі південно-західні говори зберігають давніші структури типу тугший, зеленіший, червоніший, синіший, сухий, тупий, глухий та ін. Тип з суфіксом -ш- виявляє високу продуктивність. У сучасній літературній мові можливі навіть дублетні утворення (багатий і багатіший, тихий і тихіший).

У багатьох поліських і південно-західних говорах продуктивний тип з суфіксом -ійш- (з різними фонетичними модифікаціями), а також -ш- (у говорах південно-західного типу).

І в літературній мові, і в діалектах компаратив може творитися аналітичним способом: до мотивуючого прикметника додається слово більш, напр., більш смачний. У закарпатських, гуцульських, буковинських та ін. говорах аналітизм виявляється в тому, що до мотивуючого прикметника додається частка май, яка може бути в препозиції і в постпозиції (культурний май нарід, май добрий). Іноді мотивуючим виступає компаратив, напр., май фаніший.

Найвищий ступінь вияву ознаки, названої мотивуючим словом, виражається формою компаративу й префіксом най-: найдобріший, найсмачніший. Іноді для підсилення додаються частки-префікси що- або як- (щонаймиліший, якнайкращий).

У наддністринських і поліських говорах відомі структури з префіксами над- або нав- (надбільший, навкращий).

Часом (у закарпатських говорах) засобом вираження значень вищого й найвищого ступенів вияву ознаки виступає наголос: май добрий (компаратив), майдобрий (суперлатив).

Найвищий ступінь, як і вищий, може творитися аналітично. Тоді до вихідної форми прикметника приєднується структура най-Оільш.

Категорія ступенів порівняння взаємодіє з іншою, загальнішою і ширшою категорією, яку можна було б назвати категорією компаративності (О.В.Бондарко), що становить систему різних мовних засобів (лексичних, синтаксичних, морфологічних), здатних взаємодіяти для виконання функції порівняння, зіставлення. Ступені порівняння зосереджують у собі спеціальні засоби вираження порівняльних відношень, є високо організованою системою, мають властивість обов'язковості. Це зумовлює роль центра цієї категорії у структурі категорії компаративності.

І.І.Ощипко
(Львів)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У ГАЛУЗІ СЛОВОТВОРУ ПРИСЛІВНИКІВ

При вивчанні взаємодії літературної мови і територіальних діалектів на будь-якому мовному рівні необхідно визначити мовні величини, у сфері яких відбувалося їх взаємодія. Вихідною величиною у взаємодії прислівникового словотвору будемо брати словотвірну модель за характером структури її твірної основи та прислівникових афіксів.

Прислівники в українській літературній мові, як і у територіальних діалектах, - це здебільшого структурно вторинні утворення, мотивовані всіма самотійними змінними частинами мови. Спільна характерна особливість української літературної мови і її діалектів виявляється в тому, що у складі прислівникових утворень найбільше є відприкметникових, менше відіменникових, ще менше відзайменникових, відчислівникових та віддієслівних.

Найбільш численними є українські відприкметникові прислівники на -а (напр., весело, ладно), це є спільнослов'янського походження і являють собою загальнонаціональну словотвірну структуру. Значно менше є прислівників з суфіксом -а (добре, байдуже), які в літературній мові, а під її впливом і у територіальних діалектах вигінаються утвореннями на -о.

(напр., гарне і гарно (Шевч.), літ. лише гарно; нагле і нагло (Фр.), а літ. нагло тощо). Проте і в літературній мові є ще прислівники з паралельними суфіксами -о // -е / ворожо // вороже /; у діалектах таких паралелей більше / гарячо // гаряче /. В українських територіальних діалектах, особливо в південно-західних, є ще третя паралельна форма з суфіксом -і / добро // добре // добрі /, яка має щораз сферу вжитку. Взаємодія літературної мови і територіальних діалектів, отже, виявляється у процесі стабілізації і нормалізації прислівникових утворень на -о.

Прислівники префіксально-суфіксального утворення від прикметникових основ з суфіксом -ськ- у літературній мові закріпилися у двох формах: по-людському і по-людськи, а в територіальних діалектах виступають ще й інші: по-людські/ы/, по-людські/ы/й, по-людських, по-людську. Усі ці прислівникові форми є міждіалектними. З форм, що стали нормативними, перша дуже поширена у східних говорах, друга - в західних. У літературній мові дана модель прислівників дуже продуктивна, в діалектах менше.

Особливою для сучасної української літературної мови є прислівникова префіксально-суфіксальна модель типу наввишки, поширена переважно в південно-західних діалектах. У південно-східних говорах виступають словотвірні варіанти цієї моделі з відмінними префіксами наввишки, увишки.

У східноукраїнських територіальних діалектах, а звідси і в літературній мові, виявляється однакова віддієслівна прислівникова модель типу стійма, крадькома, яка в західноукраїнських говорах має відмінне звукове оформлення (отовма), або частіше відповідники іншої моделі крадемці, сиднем тощо.

Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів виявилася і в процесі стандартизації окремих словотвірних моделей у літературній мові. Напр., з паралельних форм типу одностаїно // одностаїне в літературній мові закріпилася перша (хоч трапляються і паралельні утворення); з кількох моделей по-людському, по-людськи, по-людській, по-людських, по-людську в літературній мові нормативними стали по-людському і по-людськи; з прислівникових форм типу куди, куда (міждіалектні), кудою (північна), які могли мати і певні прислівникові нащадки (кудий, кудаї, кудийка...) в літературну мову ввійшли куди і кудю з намаганням розмежувати відтінки їх значень; з паралельних моделей тут, ту, тута, туй лише тут поповнило словниковий склад літературної мови тощо.

Своєрідною особливістю системи діалектного прислів'якового словотвору в багатоваріантні утворення проти уодноманітнених літературних, і в цьому виявляється відмінність літературної мови і територіальних діалектів.

Т.М.Возний

(Львів)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДІАЛЕКТІВ У ГАЛУЗІ СЛОВОТВОРУ ДІЄСЛІВ

Кожна літературна мова перебуває під безпосереднім впливом її говорів, формує і оновлює свій лексичний склад, фонемну систему, граматичну будову й стилістичні прийоми під впливом структури рідномовних говіркових елементів. З другого боку, помітний зворотний вплив літературної мови на різноярусні мовні системи говірок.

Вплив говіркових мовних систем позначився теж і на системі дієслівного словотвору української літературної мови.

Деякі з дієслів появилися на тій частині української мовної території, де існувала відповідна реальія, як: відтудувати, царювати (півд.-захід.), соцькувати, старшинувати, чумакувати (півд.-схід. чи півн.).

На значній території південно-західних говорів української мови виділяється декілька дієслів на -ити, зв'язаних з виконанням певних обов'язків під час весільного обряду: дружити, свашчити, тоді як на іншій мовній території засвідчені дієслова з суфіксом -увати/ти/ дружбувати, дружнувати, свашкувати.

Серед дієслів на -увати, утворених від іменників з часовим значенням, вплив на українську літературну мову виявили такі лексеми, поширені більше у південно-західних говорах української мови: вечнувати, полуднувати, а також літувати, ранкувати, вранцікувати, новоїтувати, полуденькувати, підвечарувати, частіше використані у південно-східних і північних говорах. Відричметникові дієслова на -іти відомі в однаковій мірі на всій українській мовній території, тоді як дублети від вищого ступеня приметників на -ати поширені здебільшого у центральній і східній частині. Пор. голубіти - голубішати, жовтіти - жовтішати, чорніти - чорнішати.

Взаємовплив літературної мови й територіальних діалектів позначився на комплектуванні синонімних рядів дієслова кривіти-хроміти, кульгавіти, а також хворіти-хиріти, чучверіти, чевріти, марніти, чав"ядіти й інші, функціонуванні відприкметникових словотвірних дублетів на -іти: дичавіти-дичіти, байдужіти-байдужніти, дірявіти-дірчавіти тощо.

Взаємодія різних територіальних діалектів і літературної мови позначилася на функціонуванні ряду дублетів з фонетичними варіантами твірних основ, особливо серед відіменникових утворень на -іти: кам"яніти і каменіти, струменіти і струміти, маячіти і манячіти.

Серед різних словотвірних типів дієслів на -іти значна кількість словотвірних дублетів від іменникових і прикметникових твірних основ, перші з яких частіше функціонують у різних територіальних діалектах, особливо півд.-західн., тоді як відприкметникові утворення - у літературній мові і півд.-східн. говорах: порохніти - порохнявіти, трухліти - трухлявіти, деревіти - дерев"яніти, скліти - скляніти, плісніти - пліснявіти.

В українській літературній мові і різних територіальних діалектах наявні різноструктурні синонімні дублети на -іти й -итися, перші з яких частіше вживаються на південно-західній території, хоч у літературній мові використовуються часто паралельно: вруніти - рунитися, спузиріти - пузиритися, пожмарніти - жмаритися.

Особливо серед дієслів із значенням "виявляти, робити те, на що вказує твірна основа", а також серед дієслів, що виражають стан, наявні словотвірні дублети на -іти// -увати від однакових твірних основ: жаліти - жалувати, скорбіти - скорбувати, шуміти - шумувати. Утворення на -іти переважно використовуються в розмовній мові, а також в українських півд.-західн. говорах, тоді як дієслова з суфіксом -ува- наявні звичайно в українській літературній мові. Пор. паралельні форми: жаліти і жалувати, шуміти і шумувати, книжні скорбіти і скорбувати.

У сучасній українській літературній мові помітна тенденція до витіснення префіксальних видових дублетів (в основному від прикметникових твірних основ) з суфіксом -а- (-'а-), поширених більше у розмовній мові чи на різних діалектних територіях, дієсловами з суфіксом -ува-/-ува-/: зменшувати і зменшити, закріплювати і закріпляти, заповнювати і заповняти. Серед відприк-

мотникових дієслівних утворень на -ити в українській літературній мові деякі з дієслів вживаються у префіксально-суфіксальному вигляді, тоді як деякі їх територіальні кореспонденти (переважно півд.-захід./ тільки суфіксальні: діал. дузити, довжити, літер. і півд.-східні.: звузити-звужувати, віддалити-віддаляти, вдовжити-здовжувати.

Разом з тим деякі дієслова у територіальних діалектах вживаються з суфіксом -и-, а в літературній мові - з суфіксом -а-: бідьшити-бідьшати, меншити-меншати, тончити-тоншати.

Взаємодія української літературної мови і її різних територіальних діалектів виявилася і в тому, що в сучасній українській літературній мові фіксується досить велика кількість словотвірних дублетів на -ити // -увати: боронити-боронувати, гвинтити-гвинтувати, вапнити-вапнувати, вощити-вощувати, причому багато дублетів на -увати мають або ширшу сферу функціонування, або входять до термінової лексики сучасної української мови, внаслідок чого відбувається процес нормалізації української літературної мови та спеціалізації деяких словотвірних типів.

М.Л.Худаш
(Львів)

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЗАЦІЮ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ДИФЕРЕНЦІАЦІЮ УКРАЇНСЬКИХ АНТРОПОНІМІЧНИХ ФОР- МАНТІВ (суфікс -анко)

Як найхарактернішому в українських прізвищах суфіксові -анко в мовознавчій літературі присв'ячено вже порівняно багато уваги¹. Проте і на сьогодні суфікс цей залишається проблематич-

¹ За глибиною і обсягом дослідження на першому місці тут безперечно слід поставити ґрунтовні статті О.Б.Ткаченка "Українські прізвища з суфіксом -анко та споріднені утворення" (див. УМШ, 1958, № 1, стор.62-66), "Україновські прізвища з суфіксом -анко та споріднені утворення (питання походження)" (див. зб. "Слов'янське мовознавство" II, вид-во АН УРСР, К., 1958, стор.38-53). Критичні зауваження про останню з них див. у рецензії А.Л.Гумецької на II вип.зб. "Слов'янське мовознавство" (УМШ, 1960, № 2, стор.70-71). Автор не мав нагоди безпосередньо познайомитися із статтею: Y. Slavytch, Ukrainian Surnames in -anko, "Names", Journal of the American Namy Society, X, 1960, № 3, стор.181-186.

ним, а дотеперішня його наукова інтерпретація у ряді випадків вимагає перегляду і доповнення свіжим матеріалом.

Деякі з таких корективів і доповнень пропонуємо нижче.

1. У зазначеній рецензії Л.Л.Гумецька, заперечуючи твердження О.Б.Ткаченка про час першої фіксації особової назви з суф. -енко (1500-1508), послелася на джерело з 1480 р. Відтоді ця дата ввійшла в широкий науковий обіг. Проте ні приклад, наведений О.Б.Ткаченком, ні приклад Л.Л.Гумецької, ні навіть ще одна відома нам фіксація - з 1495 р. (пор. Дуденка Сумарока, Дуденковъ Сумарокъ¹) не можуть бути прийняті як перші відомі нам фіксації особової назви з суфіксом -енко, оскільки в текстах пам'яток вони вживаються або в формі непрямого відмінка, або ж прикметника і з такою ж (а з огляду на масовість вживання) навіть більшою ймовірністю можуть засвідчувати особову назву з суфіксом -енк (пор. Полоз-енокъ - род. Полоз-енка; Мит-енокъ - род. Мит-енка, т.с. прикм. Митенковъ; Дуд-енокъ - род. Дуд-енка, т.с.прикм. Дуденковъ). Отже, для переконливої хронологізації початкових засвідчень з суф. -енко можуть підійти лише особові назви в називному відмінку.

2. Такі засвідчення маємо і навіть з багато ранішого періоду, ніж 1480 р. Знаходимо їх в латино-польських писемних пам'ятках.

Насамперед відзначимо, що наведена О.Б.Ткаченком старопольська особова назва Bijenko (з мазовецької пам'ятки від 1298 р.)², яку цей автор розцінює як нас.дієприкм.мин.часу від дієслова biē (bijen t ko), насправді не є прізвищевою назвою, а демінутивною формою власного імені benedykt, тобто її треба читати Вієнко (-j - у формі Bijenko - лише орфографічна особливість)³. З більшими або меншими інтервалами спорадично

¹ Тут і далі наводяться приклади з картотеки до Історичного словника відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. Джерел не вказуємо за браком місця.

² Див. О.Б.Ткаченко, стаття у зб. "Слов'янське мовознавство", стор.50.

³ Так інтерпретує цю форму ще Т.Войцеховський. Для пояснення походження назв сіл Biękowice, Bięszce він наводить особові назви: Bięn, Bięń, Bięniek, Bięniasz, , в тому числі і наше bjęnco subcastrarius від 1298 р. (Див. T. Wojciechowski, Strzobasza. Rozbiór starożytności śląska, t.I, Kraków 1878, стор.192). Особову назву Бєнко див. також В.Розов, Українські грамоти XIV і перша половина XV в., т.I, К., 1928, стор.57,

фіксується суфікс -енко в особових назвах в пізніших часів. Оминаючи неясне Камієнко з 1388 р., тут назвемо: першу відому нам достовірну особову назву з -енко - Суєнко (1447 р., = Семенко ≙ Сень ≙ Семє о/н/ і далі разченко (1461 р., = Пашенко ≙ Пах ≙ Пахом-ій), воженко (1470 р. = Боженко; пор. Бож ≙ Божидар чи под.)¹.

3. Вимагає спростування також теза О.М.Селіщева та інших дослідників, повторена О.Б.Ткаченком², буцімто споріднений з -енко суфікс -еню для всіх трьох східнослов'янських мов засвідчується шойно в XVI ст. Особова назва Невѣреноуѣ відома нам в російських т.зв. двінських грамот XV ст. Так само випущений недавно Ілчевим Словник болгарської антропонімії³ заперечує поширену думку, ніби суфікс -енко невідомий, або майже невідомий, південним слов'янам.

4. Дуже цікава картина географічної локалізації суфікса -енко в різні історичні періоди.

Насамперед нечисленні початкові фіксації особових назв з цим суфіксом як на Україні, так і в Білорусії не співпадають з географією їх сучасної територіальної поширеності: на Україні вони засвідчуються з Надсянщини і Прикарпаття, у Білорусії - теж з крайнього заходу (м.Гродно). У досить багатьох писемних пам'ятках середини XVI ст. і далі особові назви з суфіксом -енко засвідчуються пам'ятками з Прикарпаття та Надсянщини (пор. Shmedenko чи Shmedenko, Bartenko, Tuzenko, Bochenko , мабуть, zam. Bohenko , Matenko(w), Hriozenko, Hordenko - усі від 1565 р.). Зате не знають таких особових назв численні пам'ятки того часу з Волині і Полісся) в т.ч. і Білоруського)⁴. Не

де у грамоті від 1398 р. читаємо: "А се А панъ бенко староста галицький".

1 Усі ці приклади з пам'яток, писаних у Львові, що торкаються Прикарпаття.

2 Див. О.Б.Ткаченко, стаття у зб. "Слов'янське мовознавство" стор.48.

3 Див. С.И.Лчев, Речник на личните и фамилни имена у Българите, Изд-во на Българската АН, София, 1969, стор.608-609.

4 Правда, в описі Чорнобильського замку від 1552 р. згадуються Ходоръ Коленко та Мишко Заморенковъ, однак перший з них може відповідати сучасному Колінко (і так воно, мабуть, є), а другий - бути прикметниковим утворенням від Заморенко - форми в той час на Поліссі поширеної.

маємо про них жодної відомості з усього Лівобережжя та, цілком природньо, Півдня України. Не зустрічаються вони в описах Черкаського замку. Щодо в описі Київського замку маємо вже "енків" (пор. Комьмолдоенко, Хорошченко); чим далі на захід, тим їх знаходимо більше, аж до Східного Поділля, яке і являється в ХУІ ст. найбільш типовою територією для особових назв з -енко. У своєрідному епіцентрі цієї території - м. Винниці знаходимо вже 61 особову назву з цим суфіксом.

5. Чим ближче до нашого часу, тим суфікс цей набирає більшого поширення і частоти вживання. У середині ХУП ст. серед усіх українських антропонімічних формантів він стає вже найпродуктивнішим на всій східноукраїнській території. У відомих реєстрах запорізького війська Б.Хмельницького від 1649 р.¹ на 37745 зареєстрованих особових назв з суфіксом -енко припадає понад 23200, причому з незначними відхиленнями щодо кількості в межах окремих полків.

6. Дуже характерно, що на Україні (особливо виразно вже в ХУІ ст.) паралельно з особовими назвами на -енко виступають особові назви з суфіксом -енок, які спочатку помітно переважають, а вже в ХУП ст. стають раритетними, так само, як і особові назви на -аня. Обидва ці суфікси на Східній Україні були вигіснені молодим конкурентом - суфіксом -енко.

7. Виходячи з усіх цих фактів, варто повернутися і до питання про генезис суфікса -енко. Тут, на наш погляд, слід переглянути несправедливо забуте припущення А.Степовича, висунуте ще в минулому столітті: "значення форм на -енко і -ко уявляється доволі яоним: це просто окаменілі, так би мовити, кличні відмінки від зменшених олів на -енок"². До цього внесемо лише одну корективу; не "кличні відмінки", бо кличні форми від особових назв на -енок в українській мові мають флексію -у (Петренко - Петренку!). Тут слід говорити про непрямі відмінки взагалі.

¹ Див. Реєстра всего войска запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М.Бодянским". Изд. 0-ва Истории и древностей российских при Московском ун-те, М., 1875.

² А.Степович, Заметки о происхождении и склонении малорусских фамилий, "Филологические записки", Воронеж, 1882, стор. 5.

ФІКСАЦІЯ ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТНИХ РИС У МОВІ УКРАЇНСЬКИХ
ЛІТОПИСІВ КІНЦЯ ХУП – ПОЧАТКУ ХУШ от.

Літописи Самовидця і С.Величка, як відомо, написані книжноукраїнським різновидом старої літературної мови, а твір Г.Граб'янки – слов'яноруським, або церковнослов'янським. Проте у їх мові відчутно проступають нові риси і тенденції розвитку української літературної мови на народній основі. Про це свідчать вдало використані такі зразки усної народної творчості, як прислів'я, приказки, історичні пісні, перекази, розповіді сучасників та ін. Разом із загальнонародними елементами входять у вжиток книжної мови і говіркові особливості фонетичної системи, граматичної будови і лексичного складу. Незважаючи на те, що літописи складала людина освічена, які намагались додержуватись традицій старої літератури, все ж мовні особливості рідних говірок знайшли в якійсь мірі відбиття в їх творах. Аналіз мови літописів показує, що в них фіксуються окремі діалектні явища, які наявні в сучасних південно-східних, південно-західних та північних говорах. І це не випадково. Адже С.Величко народився, жив і помер на Полтавщині. З цим же краще зв'язана службова діяльність Г.Граб'янки. А автор літопису Самовидця народився на Правобережній Україні (Брацлавське воєводство), певний час тут працював, але більшу частину життя провів на Лівобережжі, в містах Ніжині та Стародубі. А ці території якраз і зв'язані з названими діалектними угрупованнями.

В мові літописів фіксуються такі діалектні особливості, що характерні сучасним говомам південно-східного наріччя:

1) Перехід початкового А в О, що пов'язане з нерозвиненістю протези: до ОЗОВА (Л.В., П, 499), ОРМАНЕ (Л.С., 115), ОРЕНДУ (Л.В., П, 544). Це явище засвідчується і в інших позиціях слова: КОДМИКИ (Л.С., 97), ПЕРЕЯСЛОВЛЕМЬ (Л.В., П., 550) та ін.

2) Вживання префіксів од-, от- без протетичного звука в і переходу о в і: ОДОЗВАЛИСЯ (Л.В., П., 510), ОТПОЧИНКУ (Л.В., П., 212), ОТПРАЦОВАЛИ (Л.В., П., 456) та ін.

3) Відсутність в написаннях початкового г, що в прямою вказівкою на його фрикативну вимову. Фрикативний приголосний г за аналогією до приставного н втрачає на початку слова: РАБОВАТИ (Л.С., 89), АРМАТ (Л.С., 189), ЕНЕРАЛНОГО (Л.В., П, 29). Відсутній звук г і в префіксальних утвореннях від таких же слів, напр.: ЗРАБОВАТИ (Л.С., 166). Фіксуються і приклади з втратою початкових звуків х і в, напр.: РОБАЦТВО умножилося (Л.С., 133) пор. ХРОБАК; ЮЧНІЕ КОНЬ (Л.В., I, 29): пор. В"ЮЧНИЙ.

4) Ненаголошені закінчення іменників чол. роду з основою на м'який приголосний і на ж, ч, ш виявляють тенденцію "зирівновати" за твердими основами: ІНОГОМ (Л.С., 119), ПИСАРОМЬ (Л.В., П, 305), ПОПОВИЧОМ (Л.С., 145) та ін.

5) Найявніші вставних звуків в та д: ЧАВУСОВЬ (Л.В., П, 333) (пор. ЧАУС), ТВАРНИВОНАХЬ (Л.В., П, 229), ЗАЙДРОСТЬ (Л.С., 75), ЗАМОЙСТЯ (Л.С., I, 98) та ін.

Діалектні особливості, що характерні сучасним говіркам південно-західного наріччя:

1) Відсутність розрізнення д і у в ненаголошених окладах: без ТАБУРУ (Л.С., 61), не ДУПУШАЮЧИ (Л.С., 50) та ін.

2) Фонетичним варіантом давньоруського прийменника къ виступає діалектна форма ку: КУ МОРЮ (Л.С., 165), КУ СЕВЬ (Л.С., 101), КУ ОБОРОНЬ (П.В., I, 145).

3) Асиміляція давніх приголосних глухими: ВИТЕПСКОМЬ (Л.В., I, 190), ЛОТКИ (Л.В., П., 428) та ін.

4) Відповідно до давнього -ь є іменники середнього роду закінчуються на -в: жита (Л.В., П., 548), ЗВОЖЕ (Л.С., 59), ВЕСЕДЕ (Л.В., I, 109), ПОЖЬОВ (Л.В., I, 218).

5) Широке вживання суфікса -иск (о) з відсутністю повної емоційної оцінки: КОЧОВИСКО (Л.С., 78), СТАНОВИСКО (Л.С., 124), ОСЬДЛИСКО (Л.В., П, 376), ПОСМЬВИСКО (Л.В., I, 207).

6) Відповідно до суфікса -ув- в дієсловах подожженої дії вживається суфікс -ова-: ШТОРМОВАЛИ (Л.С., 119), ЗВУНТОВАЛИ (Л.С., 161), ТОРГОВАТИСЯ (Л.С., П, 878).

7) Вживання так званих зливих форм минулого часу злишеного типу (із колишнього перфекта): МУСЬЛЕМЬ (Л.В., П, 428), НАПИСАЛЕМЬ (Л.В., I, 337), СТАЛИСМО (Л.С., 85), ГОПИЛИСЮ (Л.С., 85).

8) Препозитивне вживання частки -си із збереженням відносної її незалежності: СЯ ЗДАВАЛИ (Л.С., 98), СЯ СТАЛО (Л.В., I),

СЯ БИТИ (Л.С., 130), СЯ ЗБУНТОВАЛИ (Л.С., 121), СЯ СКУПИТИ та ін.

Діалектні особливості, що характерні сучасним говорам північного наріччя:

1) Звуки у та и, утворені внаслідок монофтонгізації дифтонгів на місці етимологічного о в закритому складі: ПУЛТОРИ (Л.С., 121), РУБЛЮВКИ (Л.В., П, 161), ТЫЖКО (Л.В., П, 351), ПО-ТИМЬ (Л.В., П, 121) та ін.

2) В ненаголошеній позиції нерозрізнення звуків о та а: МАРТИРИ (Л.В., П, 83), САЛДАТИ (Л.С., 162), КАНТОРЫ (Л.В., П, 515).

3) Диспалаталізація звука Р': ПИСАРЬ (Л.В., П, 304), ЗАРА-ТУИ (Л.С., 125), В ПОРАДКУ (Л.В., П, 41).

4) Вживання на місці колишнього дифтонга ѣ звука е: ПОНЕДЕЛОКЪ (Л.В., П, 337), НЕДЕЛЬ (Л.С., 62), НЕМЕЦКУЮ (Л.С., 49) та ін.

Необхідно підкреслити, що деякі із зазначених фонетичних і морфологічних рис властиві не лише одному з українських наріч, а й мають поширення в окремих сучасних говірках інших діалектних угруповань.

Діалектна лексика літописів характеризується змішаністю слів південно-східного, південно-західного та північного походження. Сюди відносяться і діалектні варіанти запозичених слів з польської, російської та тюркських мов". Напр.: ПАРОВОКЪ (Л.С., 57) - "Наймт"; ЗИМНА (Л.С., 73) - "холод"; ЖИВИТИ (Л.С., 92) - "ЗАЛИШАТИ ЖИВИИ"; УЛУЗАЛЬ (Л.В., П, 28) - "втік"; гостинець (Л.В., I, 234) - "дорога"; ЗЛЕ (Л.В., I, 34) - "погано"; РОСКВАСЬ (Л.С., 153) - "сльота, мокротеча"; БАШЛОВКА (Л.В., П, 377) - "роздача, поділ здобичі"; ЩИЛЬ (Л.В., П, 402) - "щілина"; ТЛО-МОКАМИ (польськ. *tlusok*) (Л.В., I, 254) - "клунок"; КУСИЛ-СЯ (Л.В., П, 290) - "намірився, пробував"; ЯЗВИНА (Л.В., П, 478) - іронічне "домівка, резиденція хана". Діалектними є деякі утворення з суфіксами -овн- та -к-: ЕЛЕНУ зась ХМЕЛНИЦКОВНУ (Л.В., I, 15); СЛОВКОЛЬ (Л.В., I, 138) "слівцем" та ін.

Отже, в мові літописів фіксуються майже всі основні фонетичні і деякі морфологічні та лексичні риси нинішніх трьох наріч української мови. Правда, іноді буває дуже важко відрізнити штучно введені в літописи архаїчні форми від діалектних реліктів живої мови.

Окремі (особливо фонетичні) риси часто приховуються не-послідовністю графічного відтворення їх авторами літописів. У

творах Г.Граб"янки і Самовидця деякі діалектні риси могли бути внесені і переписувачами, оскільки не збереглися оригінали. Проте звірка списків літопису Самовидця показує, що у визначених нами моментах варіанти майже відсутні.

Все ж, незважаючи на традиційність давньої української літературної мови, на деяку непристосованість тодішньої орфографії до передачі на письмі живої мови, засвідчені діалектні явища є достовірним матеріалом про будову народної української мови кінця ХУІ- початку ХУІІІ ст.

Список скорочень

Л.В., І	-	Літопис С. Величка, том. І.
Л.В., П	-	Літопис С. Величка, том. П.
Л.Г.	-	Літопис Г. Граб"янки.
Л.С.	-	Літопис Самовидця.

Ф.Є.Ткач
(Одеса)

ПРО ДІАЛЕКТИЗМИ У МОВІ ПАМ"ЯТОК ХУІ ст.

1. Для того, щоб виявити діалектні риси територіальних говорів у мові пам"яток, треба насамперед визначити діалектну основу давньої української літературної мови, якою написана пам"ятка, бо лише тоді можна в якійсь мірі говорити, що є відхиленням, діалектизмом, а що літературною нормою, включаючи сюди і графічно-правописну систему.

2. У плані ілюстрації зупинимося лише на деяких прикладах з мови ділових документів ХУІ ст. (універсалів та листів)¹.

1) У словниковому складі найхарактернішими є морфолого-семантичні діалектизми в лексико-семантичній групі займенників та службових слів, які збереглися і до цього часу в територіальних говорах південно-західного наріччя. Наприклад, паралельно з прямим значенням вказівний займенник той, який в досліджуваних документах зрідка зустрічається у членній формі той і частіше у ре-

¹ Для дослідження лексичного складу нами було використано близько 100 текстів оригіналів і видань універсалів і листів Б.Хмельницького та окремі універсали Ю.Хмельницького та ін., а для спостереження над палеографічно-правописною та фонетико-морфологічною системою використані лише тексти оригіналів (60 універсалів і 30 дипломатичних листів).

дуплікованій тот, вживається як синонім до сей; означальний займенник всѣкий (усѣкий) і єдиний, по суті, полонізм у групі займенників вшелякий, крім прямого значення кождий, вживається у функції неозначеного займенника будь-який, різний (рос. прочий); паралельно із стилістичною метою використовуються форми означального займенника переважно й иный (34 рази) та зрідка иный у значенні останній, решта; у функції неозначеного займенника, крім спеціальних форм котрий - ко/л/век, який-ко/л/век, вживаються некоторые (тільки мн.) у значенні не всі, деякі та відносно-питальний займенник котрий, який у значенні будь-який, який-небудь.

Тут треба відмітити, що окремі полонізми у мові пам"яток треба також відносити до діалектизмів, оскільки вони попали в давню українську літературну мову не безпосередньо з польської мови, а раніш стали діалектизмами територіальних говорів південно-західного наріччя, і потім вже як загальноживані, загальнонародні слова ввійшли до української літературної мови (зась, воддуг і веддуг, ведле, взглядом, обицяти, міць, міцний, прето та багато інших).

2) Важче виявити діалектні риси у системі фонетико-морфологічних форм, оскільки своєрідний правопис давньої української літературної мови дуже завуальював справжній стан речей, а, крім того, для дослідників не завжди ясно, що для ХУІ ст. вважати діалектизмом, а що нормою давньої української літературної мови. Наприклад, у досліджуваних документах відмічено 350 раз форму інфінітива, із них 193 рази форма інфінітива написана в рядку із суфіксом -ти, 131 раз позначення суфікса інфінітива винесено над рядок у вигляді графеми ѣ, 21 раз форма інфінітива написана в рядку з графічним суфіксом -ть та 6 раз з орфографічним тъ; які, напевно, означали один і той же суфікс -ть. Отже, яка з цих інфінітивних форм (на -ти чи на -ть) для ХУІ ст. є літературною, а яка діалектизмом? Скоріше всього, як і в сучасній українській літературній мові, вони вживались із стилістичною метою і в ХУІ ст. паралельно - одна основна, а друга допоміжна.

3) Ще складніше виявити не тільки діалектні, а й літературні форми дієслів 3-ї ос. одн. і мн. дійсного способу тепер: та майб. часу, які в досліджуваних документах оформлялися за нормами тодішнього правопису у рядку графічною флексією -ть,

або позначення її виносилося над рядок у вигляді графеми чи лігатури ѣ . Як дослідники у плані виявлення діалектних рис і літературних форм розв'язують це питання в таких випадках? Тим більше, що оригінали в XVII–XVIII ст. переважно написані одним і тим же київським, козацьким почерком.

4) Такий стан у мові пам'яток не був результатом якогось неунормованості, макаронічності фонетико-граматичної системи давньої української літературної мови (хоч у графічно-правописній системі це мало місце), а, навпаки, він розмаїто представляв морфологічно-стилістичне багатство української мови, яке використовувалося авторами пам'яток у залежності від жанру твору, стилю письма, індивідуальних їх уподобань та діалектної приналежності.

Л.О.Самійленко
(Одеса)

ВЗАЄМОДІЯ МОВИ УКРАЇНСЬКИХ ДІЛОВИХ ПАМ'ЯТОК XVIII ст. З ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ДІАЛЕКТАМИ НА МОРФОЛОГІЧНОМУ РІВНІ

Дослідження пам'яток давньої української мови XVIII ст. має важливе значення для з'ясування історичних закономірностей розвитку української літературної мови. У цей період в українській писемній мові знайшли своє відбиття численні риси живої розмовної мови. У значній мірі елементи розмовної мови, особливості місцевих говорів відбивають актові книги, писані в різних містах України. Це, зокрема, й Пирятинські та Полтавські актові книги.

Дослідження системи словозміни цих пам'яток, зіставлення всіх графічних варіантів певних форм у межах кожної з пам'яток, характеристика найголовніших морфологічних особливостей дає можливість не лише простежити ті численні зміни, що відбуваються у цей період в українській писемній мові Лівобережної України, а й виявити значну кількість рис, властивих говорам південно-східного наріччя XVIII ст. Це стосується передусім ряду морфологічних явищ. Так, у Полтавських актах іменники чоловічого роду з основою на шиплячий в орудному відмінку однини вживаються у паралельних видозмінах – з закінченням $-\text{ом}$ та $-\text{ем}$, з

значною перевагою перших (76 форм з закінченням -ом та 36 - з закінченням -ем). Такі паралельні форми трапляються у межах одного акту. Іменники ж основою на історично м'який р в орудному однині мають послідовно закінчення -ом (монастиром, овчаром, плугатаром), і лише в одному випадку трапився іменник такого типу з закінченням -ем (з овчарем).

У книгах пирятинських в іменниках з основою на шиплячий звичайним є закінчення -ом (харчем, могоричем), хоч зрідка трапляються і форми на -ом, але лише в іменах власних (Герасимовичом). На основі аналізу цих форм, засвідчених обома пам'ятками, можна зробити відповідний висновок про ступінь поширеності форми на -ом та -ем у говорах навколо Полтави і Пирятин, а також попередній висновок про те, що вплив іменників твердої групи (кол. -ѣ-основи) на м'яку (кол. -јѣ-основи) у полтавських говорах відбувався перш за все в іменниках з основою на приголосний -р, який у кінці слова ствердив. І лише пізніше, а можливо, повільніше це явище поширювалось в іменниках з основою на шиплячий, що відповідно знаходило своє відбиття в пам'ятках писемності.

З другого боку, зіставлення графічного відображення системи парадигматичних форм Полтавських та Пирятинських книг виявляє у флексіях ряд відмінностей, зумовлених різними граматичними аналогіями. Так, вживання графічних форм на -ові, -ове у давальному та місцевому відмінках однини іменників П відміни чоловічого роду, паралельні форми на -ови і -овь, -ові у межах одного акту можуть свідчити про існування в полтавських говорах ХУП ст. форм, властивих сучасній українській літературній мові, де і виник внаслідок граматичної аналогії до інших відмінкових форм іменників. Вживання графічного варіанта -овы у Полтавських актах говорить про співіснування в розмовній мові також форм на -ови. Проте закінчення -ови властиве було як варіантне до -ові, очевидно, не всім полтавським говорам. До того ж, воно може до деякої міри відбивати рису південно-західних говорів. У книгах пирятинських, на відміну від полтавських книг, не засвідчено жодної графічної форми на -овы, а досить часто вживання форми на -овь свідчить про поширення флексії -ові, яка, до речі, у книгах пирятинських функціонує послідовніше, ніж у Полтавських актах. Порівняно ж з іншими пам'ятками ХУП ст. обидва досліджувані документи досить широко засвідчують флексію -ові (-еві) в іменниках- назвах предметів.

Досліджувані пам'ятки, засвідчуючи систему словозміни, притаманну українській книжній мові другої половини ХУП ст., яскраво відбивають риси тогочасних говірок Лівобережної України. Поряд з цим у них наявні окремі риси північних і почасти південно-західних говорів, що тісно пов'язано з формуванням нової літературної мови на народнорозмовній основі. Вони відбивають всю складність формування норм у системі словозміни української літературної мови кінця ХУП ст., коли складалися основні передумови становлення і розвитку української національної мови.

Д.Г.Гринчишин, У.Я.Єдліньська
(Львів)

ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ХІУ-ХУ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ

Проблема відображення діалектних особливостей у мові пам'яток письменства охоплює різні аспекти. Роль і місце окремих діалектів у формуванні загальнонародної літературної мови тісно пов'язані з позамовними факторами, зокрема з історичною долею конкретних географічних територій, заселених носіями тих чи інших діалектів. В різні періоди історії суспільства по-різному складаються умови для розвитку письменства у кількісному і жанровому відношеннях.

Загальновідомо, що т.зв. "західноруська" писемна мова ХІУ-ХУ ст. - періоду формування української народності найповніше відбита в пам'ятках ділового жанру. Цією мовою писалися юридичні документи на території України і поза її межами, тобто в канцеляріях Великого Литовського та Молдавського князівств, у королівських канцеляріях Польщі. Череха географічних пунктів, де склалися ці документи, досить широка, хоч густота їх різна. Із української території, у зв'язку з відомими історичними умовами, найбагатше представлені Волинь і Галичина.

Щоб оцінити сьогодні ці документи як джерело для вивчення діалектів, що відбиті у них тією чи іншою мірою, треба перш за все усвідомити суть терміна діалектизм стосовно до конкретного історичного періоду. Сучасне визначення діалектизму як лексеми чи граматичної форми, що ввійшли з якогось діалекту

до загальнонародної мови і що відбігають від її норми, можна застосувати, очевидно, в загальних рисах і в історичному плані, в тому числі і для періоду XIV-XV ст. Але при цьому треба зробити суттєве застереження щодо різниць в історичному і сучасному розумінні та конкретному вияві норми в мовній практиці. А це в свою чергу є причиною різного стосунку вузькотериторіальних, діалектних явищ до спільних, загальномовних у різні періоди розвитку мови.

Зіставляючи тексти пам'яток, написаних на окремих мовних територіях, можна виділити чимало мовних явищ, що співзвучні з відповідними діалектними явищами сучасних українських південно-західних та північних говорів. Наприклад, вживання у з етимологічного *о в ненаголошених складах (типу мунастьрь, тургувля, полоувина); вживання сполуки ры (< *рь) у структурах типу дрыва та сполуки ыр (< *ри) у структурі кырница; наявність твердого /р/ перед а (< А) (/р/ аби); ознаки дії внутрішнього сандгі (стешка, свѣтки, счѣткомъ, потчаший і т.п.); вживання флексії -ий у родовому відмінку множини іменників типу грошик, дѣти, волости та ін.; вживання префікса - частки май у складі форм найвищого ступеня порівняння прислівників (маиборзо, маипожиточнѣ, маиполипшеи), вживання займенникових форм ми, ма, са; вживання конструкції іменника в знах. відмінку з прийменником (безъ за) для вираження об'єктних відношень на місці конструкції іменника в знах. відмінку з прийменником через (черезъ за) (безъ служебніка имаю/т/ быти завзаны). Значно багатше представлені у пам'ятках лексичні та семантичні діалектизми (грунь, царина, лони, детошний, любити в знач. "хотіти" тощо).

Багато інших діалектних рис різних рівнів мови наведено у працях С.П.Бевзенка, Л.Л.Гумецької, В.Дем'янчука, В.Курашкєвича, А.А.Москаленка, В.М.Русанівського та інших. Отже, писемні пам'ятки XIV-XV ст. дають достатній матеріал для студій у плані хронології окремих діалектних явищ та в плані історії формування діалектів у цілому.

Разом з тим більш синтетичний погляд на мову ділових пам'яток письменства XIV-XV ст. приводить до висновку, що вона не є прямим відтворенням системи якогось діалекту. Мова цих пам'яток має значною мірою наддіалектний, універсальний характер завдяки тому, що в її основі лежить староруська мовна база, що переконливо виявлено при аналізі окремих лексико-семантичних

груп у статтях Д.Г.Гринчишина, В.Л.Карпової, М.М.Полюги, М.Л.Ху-
даша. Не менш важливим чинником, що сприяв мовній уніфікації і
стандартизації цих пам'яток було застосування канцелярсько-юри-
дичних формул, які значною мірою сковували підбір лексем і бу-
дову речень. Жанр пам'яток зумовив наявність у них значної кіль-
кості термінологічної лексики (юридичної, суспільно-політичної,
адміністративної) переважно іншомовної за походженням, що також
збільшувало коефіцієнт наддіалектних елементів мови.

У світлі такої загальної характеристики мови пам'яток
письменства ХІУ-ХУ ст. питання про наявність у них діалектних
елементів не вичерпується тільки їх виявленням та ідентифікаці-
єю з відповідними мовними рисами сучасних говорів. Не менш важ-
ливою, але складнішою є проблема про роль і місце цих діалектизмів
у системі тогочасної писемно-літературної мови, а також пи-
тання про те, які з них і чому так стійко протягом століть за-
лишились у сфері діалектного функціонування, а які стали надбан-
ням загальноукраїнської національної мови, спричинилися до її
збагачення. Такий аспект дослідження дасть потрібний матеріал
для висновків про реальний вклад різних етно-географічних оди-
ниць у складному і багатомістовому процесі формування єдиної мо-
ви народу.

С.П.Бевзенко
(Одеса)

ДІАЛЕКТНІ Й ІНТЕРДІАЛЕКТНІ З ПОХОДЖЕННЯ МОРФОЛОГІЧНІ ЯВИЩА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

І. Сучасна українська літературна мова у процесі свого
формування й розвитку органічно синтезувала найцінніші струк-
турні елементи як діалектні, так і особливо інтердіалектні
усіх українських діалектів. Історичні умови формування нової
української літературної мови, яка на початкових етапах свого
розвитку виступала у двох своїх різновидах (східноукраїнському
і західноукраїнському), що базувалися на різних діалектних
основах, у подальшому привели до синтезу структурних елемен-
тів різних рівнів, включаючи й морфологічний, обох її варіан-
тів при провідній і вирішальній ролі її східноукраїнського
різновиду, що базувався на південно-східній (вужче – середньо-
наддніпрянській) діалектній основі.

2. Діалектна база різних рівнів сучасної української літературної мови, як показують новіші дослідження, не однакова. У процесі становлення норм сучасної літературної мови найвужчою виявилася її фонетична база, відчутно ширшою – граматична, зовсім широкою – лексико-фразеологічна й стилістична, причому відбувається й на сучасному етапі безперервне збагачення української літературної мови за рахунок діалектної, але цей процес обмежується переважно чи й майже винятково лексико-фразеологічним і стилістичним її рівнями, а почасти й словотворчим. У зв'язку з цим постає проблема виявлення діалектних і інтердіалектних елементів у кожному з рівнів літературної мови і встановлення їх взаємодії у тканині єдиного організму – літературної мови.

3. Діалектною основою морфології сучасної української літературної мови є середньонадніпрянські говори (ширше – південно-східні діалекти).

Серед морфологічних елементів нашої літературної мови є чимало таких, що іноді лише спорадично виявлені в останніх, але широко, значно послідовніше представлені в інших, зокрема в південно-західних. Це пояснюється тим, що наша літературна мова у процесі становлення своїх норм добирала у своїй діалектній основі переважно те, що своєю сутністю сприяло послідовнішій її нормативності, на що в більшій мірі можуть претендувати інтердіалектні, а не чисто діалектні елементи, до того ж при цьому відігравали певну роль також традиції староукраїнської літературної мови, опертої переважно на південно-західній діалектній основі.

4. На рівні словозміни імен (іменників, прикметників, діеприкметників, числівників, займенників) сучасна літературна мова характеризується переважно південно-східними (вужче – середньонадніпрянськими) елементами, хоч і тут спостерігається певна перевага елементів, що можуть визначатися (бодай у своїх основних тенденціях) як інтердіалектні, бо мають поширення також у інших діалектах, зокрема в суміжних південно-західних подільських та волинських (пор., напр., форми іменників дав. одн. на *-ові*, що з більшою послідовністю, хоч здебільшого у видозміненому вигляді, живаються в усіх південно-західних діалектах, та ін.).

5. Система дієслівних форм нашої літературної мови також в основному південно-східна (середньонаддніпрянська), проте при доборі їх літературна мова у ряді випадків надала перевагу інтердіалектним формам, які мають досить слабке виявлення в середньонаддніпрянських, але отримали міцну підпору, з одного боку, в південно-західних, частково навіть у північних діалектах, а з другого – в традиціях староукраїнської літературної мови (пор., наприклад, інфінітиви на -ти, форми І-ї ос. одн. тепер. часу з чергуванням д, т, з, с, ст: де, ч, ж, щ, форми І-ої ос. мн. на -ю, а не -и, відсутність усічених форм типу зна, пита, форм З-ї ос. одн. тепер. часу типу ходе, носе та ін.).

Н.Й.Марчук
(Київ)

ДІЄСЛІВНА ПАРАДИГМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ЇЇ ЗВ'ЯЗКАХ З НАРОДНИМИ ГОВОРАМИ

1. Зіставлення дієслівної парадигми сучасної української літературної мови з дієслівними парадигмами окремих діалектних груп дає додатковий матеріал для вивчення взаємодії між ними. Основою для дослідження цих процесів можуть служити дані історичної діалектології, оскільки істотні зміни в системі видочасових форм дієслова простежуються, як правило, в пам'ятках староруської доби. Основні лінії системи дієвідмінювання сучасної української літературної мови досить яскраво виступають уже в староукраїнських пам'ятках. Одночасно з цим спостерігаються й окремі говіркові елементи, за якими можна визначити територіальну приналежність пам'ятки (найяскравіше в ділових документах – грамотах, актових книгах).

2. Дієслова сучасної української літературної мови і її діалектів характеризуються в основному єдиною системою форм, хоч і з досить строкатими діалектними відмінностями. Те відмінне, що проявляється в говіркових дієслівних парадигмах, стосується, як правило, формального вираження одних і тих же значень. Відмінності, які б зачіпали граматичні значення, досить незначні. У зв'язку з тим, що літературна мова не допускає розходжень, у ній відсутні ті паралелізми, що мають місце в говіркових дієслівних системах і які були властиві староукраїнській літературній мові і навіть літературній мові дожовтневого періоду.

3. Найближче до дієслівної парадигми літературної мови стоїть дієслівна парадигма південно-східних говорів, зокрема середньо-наддніпрянських говірок. Формальні відмінності, властиві цій діалектній дієслівній парадигмі, мають в основному іноваційний характер і зумовлені взаємовпливами різних говіркових систем. Ці відхилення і становлять ті паралелізми, що характерні говіркам південно-східного, а також деяким говіркам південно-західного діалектного типу. Вони мають місце в мові творів письменників минулого і зустрічаються в окремих жанрово-стилевих різновидах усного мовлення. Найхарактернішими з них є:

а) форми І-ї ос. одн. тепер.ч. дієслів П дієвідміни (кол. ІУ кл.) без перехідного пом'якшення (ход' у, нос' у, кос' у), що виникли як результат уніфікації за типом основи форм 3-ї ос. мн. Ареал їх виявлений трьома масивами: південним (найбільшим), що охоплює новостворені південно-східні говори, буковинські і подільські говірки; північно-західним, до якого входять правобережнозахіднополіські і північноволинські говірки; і східним, що обіймає лівобережносхіднополіські і східнополтавські говірки. Ці форми властиві творам, мова яких стилізована під діалектну.

б) форми 3-ї ос. одн. дієслів П дієвідміни, які в неаголошеному афіксі втрачають кінцеве -т(ь) (ходе, робе, носе). Це форми контактного походження, досить поширені в українських говірках. Ареал їх виявлений двома великими масивами - східним, що охоплює степові, слобожанські й основну територію середньонаддніпрянських говірок; і двома західними, один з яких обіймає волинські і північнонаддністрянські говірки, другий - буковинські. Процес творення цих форм ще й досі активний. Вони поступово проникають у ті говірки, яким раніше не були властиві, творячи невеликі острівні ареали, що вказує на привнесення нового мовного елемента в діалектну систему. Ці форми відбиваються і в поезії.

в) Безфлексійні стягнені форми 3-ї ос. одн. дієслів І дієвідміни (кол. III кл.), що виникли за моделями безфлексійних і стягнених форм старожитних говорів (зна, дума, чита, співа). Ареал їх майже повністю збігається із східним ареалом форм без -т(ь) дієслів П дієвідміни. У літературній мові виступає нормована форма цих дієслів, скорочена прищепилась у поетичних жанрах.

4. Значно більше відмінностей має дієслівна парадигма південно-західних говорів, хоч ряд рис, ареал яких охоплює якраз ці говори, становлять сучасну літературну норму. Такими є

інфінітивні форми з афіксом -ти, форми I-I ос.одн. дієслів II дієвідміни з основою на дх та ін. Низка істотних відмінностей; властивих цим говорам, носить архаїчний характер і є залишками староруської вищо-часової системи. Вони теж, як правило, стосуються формального вираження одних і тих же значень, швидко відмирають або трансформуються під впливом літературної норми. Це насамперед:

а) Перфектні і плюсквамперфектні форми дієслів для I-I й 2-I ос. одн. й мн. без особового замітника (ім с'а см'їйала, хот'їу іс', орали с'ме, нїкали с'те). Ареал охоплює основний масив південно-західних говорів і волинсько-поліські говірки.

б) Аналітична форма майбутнього недоконаного, що складається з інфінітива й фонетично зміненого допоміжного дієслова ати в особових формах (му ходіти, меш ходіти, бітим, ходітим та ін.). Ареал цих форм охоплює гуцульські, буковинські і волинсько-поліські говірки.

в) Давня аналітична форма майбутнього недоконаного, що складається з особових форм допоміжного дієслова бути і дієприкметника на -ль (буду робіу, будеш робила або для всіх родів -йа буду робіу, ти будеш робіу та ін.). Ці форми властиві наддністрянським і подільським говіркам.

г) Інфінітивні форми на задньоязиковий і гортанний приголосні, які зберегли перехід давніх sti, kti в -чи (печі, шочі, стеречі), ареал яких охоплює основний масив південно-західних говорів і західні, частину волинсько-поліських говірок.

Усі названі та ряд інших особливостей дієслівної парадигми південно-західних говорів, що є відхиленнями від літературної норми, були широко вживані в західноукраїнському варіанті літературної мови і майже повністю вийшли з ужитку в сучасній літературній мовній практиці.

5. Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови має інтердіалектний, загальнонаціональний характер. Взаємодія її з говірковими дієслівними системами відбувається активніше в усній формі літературної мови. Активність її залежить від стилевої цілеспрямованості мовлення і ступенем оволодіння мовцем літературною нормою.

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
ДІАЛЕКТІВ НА СИНТАКСИЧНОМУ РІВНІ

(на матеріалі мови населення Північної Буковини)

Північна Буковина – невід’ємна складова частина українських земель, населення якої на протязі багатьох століть зазнавало іноземного поневолення з боку угорських, турецьких, австрійських та румунських гнобителів. Іноземне їго, економічна і культурна відсталість краю утруднювали розвиток української мови, уповільнюючи її конвергентні процеси і сприяли посиленню діалектної диференціації.

В 1940 році Північна Буковина була визволена з-під іноземного гніту героїчною Радянською Армією і навіки воз’єднана з Українською РСР. Великі соціальні перетворення, зв’язані з перемогою соціалістичного ладу, широкий розвиток культури, швидкий ріст рівня освіти серед населення зробили великий вплив і на місцеві говірки української мови, стираючи діалектні відмінності, сприяючи поширенню сучасної української літературної норми в мові жителів.

Розглянемо цей процес на прикладі двох мікросистем синтаксису: розділових сполучників сурядності (далі РС) і порівнядних сполучників підрядності (далі ПС). Співвідношення між елементами цих мікросистем виразно постають на схемі.

Літературна мікросистема РС   Діалектна мікросистема РС

Як літературні, так і діалектні РС у простому реченні поєднують однорідні члени, а в складному сурядні компоненти з розділовими відношеннями. Приклади: іти хтос мусит, ал' бо йя,

а́л'бо ти (Вікно); а́бб вчи́с'а, а́бб коро́ву па́сти (Вікно); ба су-
да́, ба ту́да́ кличу́т мене́ (Підзахаричі); то до́ярки захо́д'ут, то
па́стухи за́б'іга́д'ут (Підзахаричі); ма́й г'іти шос да́д'ут, ма́й с
ко́лго́спу по́мога́д'ут (Дігтинець); чи та́то до шко́ли захо́дит, чи
вчи́тел'ка са́ма до нас іде́ (Дігтинець) і т.ін.

Як літературні, так і діалектні РС можуть бути одинични-
ми і повторюваними і завжди стоять на початку частин, дії яких
за змістом чергуються або в певний час взаємно виключають одна
одну. Як бачимо, діалектна мікросистема РС не вносить в синтак-
сисі нічого нового порівняно з відповідною літературною мікро-
системою.

Що стосується засобів зв'язку порівняльних конструкцій,
то співвідношення їх мікросистем в літературній і діалектній
мові на Буковині має такий вигляд:

Літературна мікросистема РС   Діалектна мікросистема РС

Приклади: налек'і́у, гей полови́к на курку (Брідок); іде́ як па́ва
(Брідок); вна́ говори́т, тайі́к би́ ні́ два́ц'і́к' ро́к'і́у (Неполоківці);
так бі́ж'а́т, от'і́к леті́т (Усть-Пути́ла); ма́ма так ро́сказа́ла н'і́би
то́ все са́ма́ ро́біла́ (Усть-Пути́ла).

Перед нами дві виразні мікросистеми РС відповідно літе-
ратурної і діалектної мови. В них дуже багато спільного як в
граматичній будові, так і в синтаксичних функціях.

1. Обидві мікросистеми утворюють окладні сполучники з
різних українських слів (гей би - гейби, от як - от'ік, так
як - тайік, мов би - мовби, не'мов би - немовби і т.д.).

2. І літературна, і діалектна мікросистеми РС виконують
однакові синтаксичні функції. РС без частки би приєднують по-
рівняльну частину з реальним змістом, а РС з часткою би - з
порівняльним змістом, який є припущенням.

3. У простому реченні ПС приєднують і допомагають творити порівняльний зворот, а в складному вживаються для поєднання підрядного порівняльного компонента з головним.

4. Як в літературній, так і в діалектній мікросистемах ПС поєднують частини, що можуть стояти по відношенню до головного компонента в препозиції, постпозиції та інтерпозиції.

Отже, між літературними і діалектними мікросистемами РС і ПС різниця існує тільки в формах окремих елементів і зовсім не стосується їх граматичних протиставлень, які, як виявляється, є зовсім однаковими. Це сприятлива умова для поступової заміни діалектних форм літературними. Як видно із схеми, поля літературних і діалектних мікросистем частково взаємно перекриваються. Інакше кажучи, літературні і діалектні системи мають як відмінні одні від одних, так і спільні елементи. Так, у мікросистемах РС спільними елементами є сполучники або, або...або, то...то, а в мікросистемах ПС - як, якби, якби-то, ніби, нібито. Серед них є слова з дуже великою частотою вживання. Сполучник як охоплює понад 20% одиниць вживання серед всіх сполучників підрядності. Роль спільних елементів мікросистем зростає в період активного впливу літературної мови на діалекти. Інша частина елементів діалектних мікросистем РС і ПС є тільки фонетичним варіантом літературних форм, через що вони легко піддаються літературному впливові, стають нормативними (ци змінюється на чи, йек→як і т. ін.). Що стосується тих елементів мікросистем, які зовсім відмінні від літературної норми, то вони поступово виходять із вжитку, замінюючись літературними відповідниками. До таких належать сполучники ал' бо... ал' бо, май...май, от'к і інші.

Аналіз літературної і діалектної мікросистем РС і ПС свідчить про те, що між ними немає розходжень в граматичних функціях, що діалектні мікросистеми своєю граматичною будовою підпорядковуються граматичній будові української літературної мови.

На сучасному етапі в говірках спостерігається співіснування елементів двох систем - і літературної мови, і місцевих говірок. Виходять із вжитку діалектні слова і граматичні форми, тотожні своїм значенням з літературними відповідниками, на тій основі, що стали непотрібними дублетами. Засвоєння норм літературної мови в більшій мірі поширюється на людей молодшого і середнього віку. В селах, розташованих поблизу індустриальних, культурних і наукових центрів, вплив літературної мови сильніший, ніж в населених пунктах, віддалених від них.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ СИНТАКТИ ТА КОНСТРУКЦІЇ У СИСТЕМІ
СИНТАКСИЧНИХ НОРМ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ¹

Південно-західні говори дають щедрий матеріал для всебічних синтаксичних досліджень, бо: а) зберігають українські діалектні синтаксичні риси, що були властивими в минулому мові багатьох історичних пам'яток; б) відбивають контакти української мови з іншими слов'янськими, особливо з мовами західних слов'ян; в) реліктово зберігають неслов'янські конструкції, які спорадично проникли в синтаксичну систему цих говорів у зв'язку з історичною долею їх носіїв. Разом з тим південно-західні говори, як частина всього українського мовного масиву, характеризуються спільними з іншими говорами української мови синтаксичними рисами, які наближують їх до розмовної форми літературної мови (додаткові засоби вираження значної міри чуттєвості; своєрідні засоби економії - еліпсис, анаколуфи... - та надлишковості; нерозвинутий гіпотаксис; особливі способи приєднування слів та речень; обмежена, порівняно з письмовою формою літературної мови, сфера вживання поширених другорядних членів речення тощо).

Досі не визначені синтаксичні системи діалектів української мови.

Взагалі синтаксис південно-західних говорів вивчався домі вибірково, притому бралися до уваги скоріше лексико-синтаксичні (типи ополучників) чи морфолого-синтаксичні (енклітики, проклітики, частки), ніж суто синтаксичні структури. Їм присвячували найчастіше непропорційно малі, порівняно з цілими працями, частини монографічних описів говорів. Сучасні діалектні синтаксичні структури були також об'єктом порівняння з подібними структурами в пам'ятках історії мови. Окремі явища діалектного синтаксису використовувано ще як ілюстрацію до міркувань про насущні потреби української літературної мови.

Діалектологи розцінюють сучасну діалектну синтаксичну систему як одну із систем народної мови (Ян Хлоупек), як одну із форм вияву єдиної загальнонаціональної синтаксичної системи,

---

¹ На матеріалах П т. АУМ.

що може по-різному реалізуватися у квалітативному, а особливо - у квантитативному планах у письмовій мові, у мовленні та в говорах (Й.Штольц), як систему, що поряд із синтаксичною системою усної літературної мови протиставляється синтаксичній системі письмової літературної мови (Р.І.Аванесов, І.Б.Кузьміна та О.В.Нємченко).

Діалектні синтаксичні структури можуть відрізнятися від структур літературної мови (усної, письмової) своєю морфологічною будовою, лексичним складом, семантикою компонентів, функціональним навантаженням та обсягом функціонування, у т.ч. різним ставленням мовців до їх новизни, актуальності чи архаїчності.

Диференціальне, а не системне, картографування синтаксису звичайно зумовлюється тим, що картографувати можна лише структури, які територіально розрізняються. У П т. АУМ найчіткіше представлені на картах моделі, що побудовані на основі прямого дієслівного керування: чим слабший зв'язок керованих компонентів структури з керуючими, тим менше впевненості, що картографовані ареали будуть чітко розмежовуватися. Те ж стосується й інших синтагм та конструкцій з граматично тісно пов'язаними компонентами, наприклад синтагм, що виражають двоїну середнього та жіночого родів (дві руки, дві відрі...) та ін. Отже, чітко протиставляються в просторі ті синтагми та конструкції, суттєво існуювання яких є перевага граматичного зв'язку складників над їх семантичним зв'язком. Але навіть найбільш граматикалізовані структури можуть на певних територіях втрачати міцність свого граматичного зв'язку та підкорятися специфіці їх функціонування у говорах. Напр., територіальне розрізнення синтагм двоїни дві руки - двоє рук перестає існувати, коли в говірках синтагма двоє рук сприймається розчленовано як 'дві руки різних людей'.

Якщо при визначенні одиниць лексики для їх протиставлення на картах необхідно шукати відповідників у реаліях, які вони називають, то визначення одиниць синтаксису зобов'язує до розуміння конситуацій, коли вони вживаються. Тому, напр., непротиставленому "універсальному" для цілого ряду мовних ситуацій, сполучникові поки сучасної української літературної мови, що зрідка лише замінюється "обласним" доки, відповідають у південно-західних говорах аж три сполучники - поки, заки, доки, які виключають один одного щодо сфери функціонування і навіть специфіки граматичного зв'язку між компонентами всієї конструкції, де вони виступають.

Основні ізоглоси синтаксичних протиставлень проходять у П. т. АУМ по лінії: Рава-Руська - Броди - Збараж - Хмельницький - Кам"янець-Подільський. На схід від вертикалі Хмельницький - Кам"янець-Подільський відсутні розрізнення, або відзначається паралельне вживання протиставних картографованих структур (що можна часом розцінювати і як сигнал про їх семантичне розрізнення). На південний захід від цієї лінії пролягає діалектний масив, який на картах дає найбільше протиставлень - масив південно-західних говорів. Зрідка діалектні синтаксичні протиставлення групуються лише в ядрі масиву - районі Надсянщини, Наддністрянщини, північної частини Покуття, а також Поділля по міста Хмельницький та Кам"янець-Подільський, залишаючи решту території (усю її північно-східну частину, Закарпаття, Пряшівщину, південне Покуття, а також частково - східну частину Буковини) під синтаксичні риси, що найчастіше в таких випадках відповідають рисам сучасної української літературної мови.

Слід відзначити, що найважливіші ізоглоси синтаксичних протиставлень збігаються з основними ізоглосами протиставлень морфологічних.

На синтаксисі сучасної української літературної мови не змогли не позначитися ті риси, що впливали із багатомісячної писемної традиції, яку створювали та плекали представники різних діалектних територій. Тому не дивно, що названа вище кардинальна лінія поділу території за синтаксичними протиставленнями може в окремих випадках бути лінією, по південно-західній (а не, як звичайно, на північно-східній) стороні, від якої пролягають синтаксичні структури, що мають однозвучні відповідники в літературній мові. Так, поширена в південно-західних говорах структура типу два гарні парубки протиставиться більш властивій говорам північного сходу структурі типу два гарних парубки. Те ж можна сказати і про структури типу журитися за сином (відсутнім, але живим) і журитися по си́ну (відсутньому, але живому). Цікавими є випадки, коли синтаксичні моделі, паралельно вживані в літературній мові, протиставляються (при функціональній тотожності) одна одній у лінгвогеографічному просторі. Їх роз'єднує названа вище кардинальна лінія поділу території, дещо модифікована в зоні вібрацій Тернопіль - Збараж - Дубно. Прикладом можуть бути конструкції типу взяв ніж чи вищий від батька (і деякі інші), що територіально розрізняються з конструкціями взяв ножа, вищий за батька,

характерними для говорів північного сходу мовної території цього тома.

І.Р.Швець
(Одеса)

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФУНКЦІЙ ІНФІНІТИВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ І ДІАЛЕКТНІЙ МОВІ

У синтаксисі української літературної і діалектної мови функції інфінітива являють собою значний інтерес тому, що інфінітив, хоч і позбавлений форм словозміни, зате він вступає в широкі взаємозв'язки з різними частинами мови, виконуючи при них найрізноманітніші синтаксичні функції. Нами й робиться спроба виявити й обґрунтувати словосполучення з інфінітивом, що виконують функцію присудка.

В стилі розмовної та окремих жанрах літературної мови і в діалектах¹ вживається присудок, утворений службовим словом *давай* у сполученні з інфінітивом переважно недокон.виду. *Давай + інфінітив* може мати відтінок *початку* тривалої, наполегливої й енергійної дії або запрошення до сумісної дії. Слово *давай* набуває значення початку тривалої дії при інфінітиві недок. виду та наявному суб'єкті - підметі: *Давай тоді Лисичка його ляяти*. Укр. нар. казки. 30. *Тоді дехто давай рушати*. П.Мир. 2, 156. Отже, "*давай*" у сполученні з інфінітивом недоконаного виду своєю синтаксичною функцією в значній мірі співвідноситься з конструкцією *почав, став, узявся, прийнявся + інфінітив*. Службове ж слово *давай* саме по собі ні в граматичному значенні, ні в стилістичному використанні нерівнозначне з допоміжними дієсловами *почав, став і т.д.*, але слово *давай* при інфінітиві може набувати відтінку значення початку інфінітивної дії, хоч воно і позбавлене граматичних форм часу. Правда, характер початку дії в слові *давай* забарвлений "великою афективністю", на що звертав увагу Д.А.Булаховський. Саме слово *давай* при інфінітиві, виступаючи формальним показником раптового початку дії, збільшує інтенсивність, виразність, наполегливість і довготривалість дії, чим і відрізняється від інших допоміжних дієслів. У зв'язку з

¹ В.С.Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957, стор 505, 512.

цим нам здається не зовсім точним твердження, нібито конструкції *давай + інфінітив і став + інфінітив* тожні між собою, хоч і кожна з них виражає дію в минулому часі. Незважаючи на те, що службове слово *давай* своєю синтаксичною функцією в контексті співвідноситься з допоміжними дієсловами *став, почав*, окремі автори в конструкціях *давай + інфінітив* слову *давай* відводять лише роль частки *ну ж*.

Таким чином, хоч *давай і став, почав, узяв* ся ні семантично, ні граматично, ні стилістично нерівнозначні, все ж приінфінітивні функції їх в утворенні форм присудка із значенням початку дії дуже близькі. Тому-то ми вважаємо, що *давай* без відтінку наказовності у сполученні з інфінітивом виступає просто у функції допоміжного дієслова із значенням початку дії. *Давай* без наказовності у сполученні з інфінітивом *недокон.* виду утворюють саме такі форми присудків, які служать для передачі *початку дії* з експресивно-динамічним відтінком II. Саме слово *давай* при інфінітиві безперечно посилює відтінок експресивності й динамічності інфінітивної дії, відсутність же слова *давай* значно послаблює цей відтінок. *Давай* у сполученні з інфінітивом *недокон.* виду, на думку О.Пешковського, являє собою складену форму, в якій О.Шапіро вбачає функцію складного присудка. Однак присудки, утворені словом *давай + інфінітив недокон.* виду, не обмежуються значенням *початку дії*, а такі присудки можуть передавати значно ширші лексико-семантичні значення, а саме: спонукання, запрошення чи заклик до сумісної дії, чи до дії взагалі. Точне значення таких присудків розрізняється тільки в контексті. Пор. - *Давай, Івасю, удвох стукотати!..* П.Мир. I, 270. *Давайте вже битися, або розходьтесь по дошвінках.* О.Довж., IIЗ. *Давай-но битися з тобою.* А.Мал., 215. I. Такі присудки належать до складених дієслівних, а не до простих ускладнених, бо слово *давай*, вказуючи на енергійний початок дії, виступає складовим компонентом присудка, який своєю функцією співвідносний з допоміжними дієсловами *почати, стати*. 2. При сполученні *давай* з інфінітивом виникає нове семантичне значення, носієм якого є все словосполучення: сама дія + значення початку цієї дії з експресивно-динамізованим відтінком значення. 3. Граматичне значення минулого часу та вказівки на проходження дії стає загальним для всіх конструкцій такого типу.

сполученні з інфінітивом аналогічну функцію може виконувати й частка ну.

Н.О.Кислякова
(Одеса)

ВЗАЄМОДІЯ СПІВВІДНОСИХ ЛІТЕРАТУРНИХ І НАРОДНО-
РОЗМОВНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ПАМ"ЯТКАХ
УКРАЇНСЬКОГО ДІЛОВОГО ПИСЬМЕНСТВА ХУІ-ХУШ ст.

Однією з особливостей мови пам"яток українського ділового письменства ХУІ-ХУШ ст. є співіснування і взаємодія в синтаксисі книжно-традиційних елементів з народно-розмовними.

Для аналізу ми обрали деякі показові для мови пам"яток співвідношення. У сфері дієслівного присудка відзначаємо функціонування поряд з системою власне граматичних значень часових форм дієслів-присудків, що складалася в літературній мові уже на той час, основних експресивно-стилістичних значень цих форм, що йшли з живої розмовної мови; розширення і збагачення складу допоміжних дієслів дієслівно-інфінітивного присудка за рахунок діалектних форм (вщати, зачати, начати, вимислити, умишляти, чути-ся, пренятися, приобшцати, варовати, іматися та ін.), які вступали в співвідношення з книжними. В іменному складеному присудку констатуємо переважаюче вживання беззв"язкових конструкцій зі значенням теперішнього часу, що відповідали нормам живої народної мови, над книжно-традиційними зв"язковими; активізацію співвідносних форм різноманітних структурних видів іменного присудка і широке вживання при цьому в ролі призов"язкового члена форм безприйменикового родового та інших непрямих відмінків іменників, що йшло з живої розмовної мови, не позначеної впливом стабільних способів вираження присудків, властивих літературній мові.

В системі типів простого речення відзначаємо, наприклад, наростання вживаності двоскладних речень замість співвідносних означено-особових однокладних, що відповідало тенденції літературної мови; кількісний ріст безособових конструкцій з особовими дієсловами в безособовому вживанні, внаслідок активізації народно-розмовних конструкцій; розширення безособових речень із запереченням при дієслові бути за рахунок заперечних особових.

У сфері синтаксичних зв'язків слів наслідком зіткнення і взаємодії книжно-традиційних, народно-розмовних і діалектних елементів є варіативність граматичних засобів вираження другорядних членів речення. Нерідко у межах однієї і тієї ж конструкції спостерігаємо чергування паралельних форм, вжитих при однакових або подібних умовах. У досліджуваних документах є чимало синтаксичних фактів, які ілюструють це явище. Це насамперед окремі форми з об'єктивним значенням, частина форм з часовим, фінальним, просторовим, причиновим значеннями. Пор., наприклад, вживання паралельних конструкцій на означення причини: за нестаткомъ – в нестатку; за прозбом – на прозби.

Напрямок змін всередині паралельних рядів у бік вдосконалення граматичних засобів вираження синтаксичних значень, розширення вживаності народно-розмовних елементів виразний. Так, якщо пам'ятка ХУІ ст. "Актова книга Житомирського міського уряду" все ще зберігає значну кількість синтаксичних форм, зв'язаних з попередньою книжною традицією, то для пам'яток ХУІІ–ХУІІІ ст., особливо для пирятинських ділових документів, характерне збільшення кількості синтаксичних засобів живої розмовної мови, витіснення пережиткових книжно-архаїчних форм та іншомовних елементів.

І.І.Слинько
(Чернівці)

РОЛЬ ГОВОРІВ У СТАНОВЛЕННІ СИНТАКСИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ХІУ–ХУІІІ ст.

І. У період формування синтаксичної системи української літературної мови ХІУ–ХУІІІ ст. роль говорів була особливо велика і проявлялася в писаних пам'ятках безпосередніше, ніж тепер. З усього комплексу питань, пов'язаних з цією проблемою, розглянемо лише одне – про роль південно-західних говорів у становленні конструкцій із значенням простору та часу української літературної мови ХІУ–ХУІІІ ст.

Конструкції із значенням простору та часу належать до найпоширеніших. Їх добре фіксують усі пам'ятки ХІУ–ХУІІІ ст. Для цього дослідження ми використали майже всі опубліковані джерела ХІУ–ХУІІІ ст. південно-західного походження – українські й українсько-молдавські грамоти ХІУ–ХУ ст., євангелія ХУІ ст. різних ви-

дань, актові книги ХУІ-ХУІІ ст., твори полемічної літератури ХУІ-ХУІІ ст., літописи ХУІІ-ХУІІІ ст., господарські книги ХУІІІ ст. тощо.

2. Для вираження просторового значення у староукраїнську добу безприйменникові відмінки використовувалися далеко ширше, ніж тепер. З цією метою міг виступати не тільки орудний відмінок, а й знахідний та родовий. Зберігалися також сліди від безприйменникового давального та місцевого відмінків з локальним значенням. Різні види конструкцій з орудним відмінком у найдавніший час фіксували найчастіше пам'ятки південно-західного походження. Напр., орудний шляху руху: котра идеть... тою дорогою (Укр.грам., I, 83); што ишли тымъ путюмъ (Няг.єв., 160); орудний місця при дієсловах нецілеспрямованого руху: И хотѣмсо всѣ... простою дорогою ходити (П.Бер., 48); орудний місця при дієсловах перебування, стану: та(м) же есмо дѣсо(м) ноци ожидали (Жит.кн., 62); орудний відмінок із значенням обмеженого простору: ажъ тыльними дверми до рѣки Днепра утекъ (Акт.ЮЗР, П, 66) тощо. Однак значення цього факту не слід перебільшувати, бо з найдавнішого часу, зокрема з ХІУ-ХУ ст., до нас дійшло взагалі найбільше пам'яток південно-західного походження. Джерела пізнішого часу - ХУІ-ХУІІІ ст. - свідчать про те, що всі ці конструкції з орудним відмінком уживалися і в інших говорах української мови, зокрема в південно-східних. І все ж орудний місця пам'ятки південно-західного типу продовжували фіксувати найпоцілюваніше і найдовше. У документах ХУІІ-ХУІІІ ст. з південно-західних областей України, як правило, не знаходимо конструкцій з прийм. по замість орудного шляху; довше затримували ці джерела орудний обмеженого простору.

Краще відбили південно-західні пам'ятки також деякі конструкції із знахідним та родовим відмінками - залишки знахідного напрямку руху (и гору высокую вылетѣти мѣли, Х.Філ., 1730); родовий із значенням просторового віддалення (отступилъ дороги правое, Г.См., 246) тощо.

Залишки давального відмінка із значенням напрямку руху фіксують в основному пам'ятки південно-західного походження. При цьому конструкції з давальним напрямком неадвербіалізованого типу ми знайшли тільки в південно-західних пам'ятках: Даниль же ѣха Кневою (Гал.-вол.л., 770); Таже приближаяся мѣсту тому, (І.Виш., 125). Конструкції з давальним напрямком адвербіалізова-

ного типу трапляються у джерелах різної територіальної приналежності, але все ж найчастіше у південно-західних: домовъ приїде (Укр.грам., I, 134); доловъ звъргли (Пер.єв., 75).

Залишки місцевого локального неадвербіалізованого й адвербіалізованого типу здебільшого фіксують також південно-західні пам'ятки, напр.: боудоушю же Володимероу Кьервѣ (Гал.-вол.л., 772); Татароки воходѣ былѣ Марамороши (Зап.1581 р., 82); беруть горѣ (Няг.єв., 25) тощо.

Основну масу прийменникових конструкцій із значенням місця чи напрямку руху однаково широко відбивають пам'ятки різного діалектного походження, що свідчить про загальноукраїнський характер цих сполучень. Помітніша роль південно-західних говорів лише у створенні окремих конструкцій – місця дії у приміщенні з прийм. на: бѣлося на замку (Л.Філ., 1098); на палацех зоставивши (Перест., 40); са на Корчми заказило (Урб., 65); місця дії з прийм. над, под, перед, межи і знахідним відм.: а над Тараски кошем стояли (Остр.л., 243); перед врати стов (Я.Гав., Інт., 168); оуказали вочища межи дѣдошичи и межи баличи (Укр.грам., I, 83); напрямку руху з прийм. идѣ: и прише идѣ колодязеви (Няг.єв., 63); приближающе оя идѣ дубровѣ (Андр., 34) тощо. Пам'ятки південно-західного походження послідовніше, ніж південно-східні, фіксують конструкції з прийм. до у значенні в, напр.: потомъ оувель его до іерусалима (Пер.єв., 64); до міста Чернихова отнес (Жит.кн., 102).

3. Поряд з південно- і північно-східними південно-західні говори відіграли певну роль у створенні загальноукраїнських часових конструкцій з безприменниковими відмінками – родовим, знахідним і орудним. Водночас пам'ятки свідчать, що деякі застарілі сполучення з цими відмінками джерела південно-західного походження відбили краще, напр. родовий часу без означення: Морозъ поморозилъ жито мая подполню (Львів.л., 233); знахідний не повністю використаного часу: одинъ день обрѣте на пути... малуѣ птицу (Андр., 86); орудний повністю використаного часу типу: имает напред набѣненное тот ден, и мѣсце двома алибо трема мѣсацѣма обвѣстити (Мояд.грам., II, 285); залишки місцевого часу: лѣте и зиме... на поли держит (Арх.Санг., УП, 21) тощо.

Цікаво, що прийменникових часових конструкцій південно-західного типу у староукраїнських пам'ятках більше, ніж просторових. Це пояснюється, очевидно, вторинним, а значить – пізнішим

походженням часових конструкцій. Пам'ятки з південно-західних областей України добре фіксують адвербіалізовані форми сполучень в+місцевий, що конкурували з родовим часу: въ тыхъ часехъ недавно минулихъ зъ сего света зшолъ (Арх.ЮЗР, I. I, 360); на+місцевий із значенням моменту часу: иж на сихъ часехъ поновы жадное нѣтъ (Арх.Санг., УП, 118); через, през+знахідний, за+знахідний, оть+родовий, о+знахідний із значенням протягу часу: Комета през 8 дний тръвала (Остр. л., 239); а потому снѣгъ оупал и лежав за д тижнѣ (Літ. Гукл., 81); которая замужомъ въ Шкленю естъ отъ троухъ лѣтъ (Арх. ЮЗР, I. I, 418).

Південно-західні пам'ятки ширше відбивають сполучення о+місцевий і навіть о+знахідний із значенням часового моменту: земля тряслась о куроглашении (Хм. л., 77).

У цих пам'ятках засвідчені конструкції передчасу передъ+ орудний відмінок: пред полторма сты лѣтъ... призналъ (Перест., 42); послідовно вживаються конструкції післячасу з прийм. по, у тому числі і від назв осіб: по томъ квалте и морду... побрала в них (Жит. кн., 120); добре відбиті конструкції післячасу за+знахідний і в/у+знахідний: иж бы сына своего ставил... за две недели (Жит. кн., 48); і слюбили заплатити... оу патъ недель (Кост., Грам., П, 802) тощо.

4. Таким чином, вивчення староукраїнських пам'яток переконує в тому, що роль південно-західних говорів у створенні конструкцій із значенням простору та часу української літературної мови XIV-XVIII ст. була досить значна. Джерела південно-західного походження зафіксували не тільки всі основні просторові та часові конструкції загальнонародного типу, а й деякі специфічні. Отже, вплив південно-західних говорів на формування просторових та часових конструкцій у староукраїнський період був загалом сильніший, ніж у часи нової української літературної мови.

І. Й. Тараненко
(Миколаїв)

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД КЛИЧНОЮ ФОРМОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ М О В І

Відома в українській і більшості слов'янських мов клична форма своїм корінням осягає спільноіндоєвропейського кличного відмінка, який уже в спільнослов'янську добу своїм вокалізмом

в однині відрізнявся від називного і вживався майже виключно при звертаннях до осіб, названих іменниками чоловічого і жіночого роду.

Дуже рано кличний відмінок у східних слов'ян починає втрачатися, що засвідчується найдавнішими пам'ятками. Цей процес проходить нерівномірно в різних східнослов'янських діалектах. Найменше він відбився в південно-східних діалектах. Саме тому клична форма збереглася в мові української народності, в усній і писемній формах української національної мови в однині іменників перших трьох відмін.

Клична форма виступає морфологічною основою звертання до особи набагато частіше, ніж форма називного. У народних піснях вона за даними К.Ф.Шульжука вживається у 80-85% звертань, які можуть мати паралельні форми називного. У "Салдатському патреті" Г.Ф.Квітки-Основ'яненка - у 83% слововживань, у байках Е.Гребінки всі звертання виражені кличною формою. Т.Г.Шевченко в українському тексті "Кобзаря" 817 разів вживає у звертаннях кличну форму і тільки 9 разів - форму називного. У "Лісовій пісні" Л.Українки всі звертання виражені кличною формою. У 336 листах І.Франка досучасників, виданих Держлітвидавом, формою називного виражені тільки такі звертання: дорога Оля, пане доктор, пані Ольга Петровна.

Абсолютно переважає клична форма над називним і в творах П.Тичини, М.Рильського, В.Сосюри, М.Бажана, О.Гончара, А.Малишка, В.Козаченка, В.Собка і інших радянських письменників. У зб. "Міцкевич в Одесі" М.Бажана, в романі "Правда і кривда" М.Стельмаха і п'єсі "Платон Кречет" О.Корнійчука (видання 1951, 1959 рр.) всі звертання до осіб чоловічого і жіночого роду виражаються кличною формою. Те ж саме і в романі "Диво" П.Загребельного. Форма ж називного іноді виступає у звертаннях стилістичним засобом вираження колориту офіційності.

Перевага кличної форми у звертаннях спостерігається і в живій розмовній мові, в говорах. Особливо це помітно при спонукальній мовній ситуації, коли клична форма допомагає підкреслити модальні значення бажаності, наказовості. У говорах зустрічаємо і дещо відмінні від літературних форми вокативу: земльо, дольо, душо, диньо, тітку, жінку, Христю, ночи, молодисти і ін. Але вони поступово витісняються літературними нормами.

Проте клична форма не є суворо обов'язковою в українській літературній мові, особливо в поезії, де вживання її регулюється до певної міри римуванням, ритмо-мелодійними потребами. Напр., у В.Сосюри:

Граї, шахтарю, граї
Про донецький край.

Поете мій, труду
Пісні складай.

Заграй шахтар, щоб серце,
наче птиця, злетіло ввись,
аж до рожевих хмар.

Не відставай, не спізнюйся,
поет.

Здавна у фольклорі відома клична форма в усталених метафорах (ясна зоре, червона калино, повная роже і ін.).

Такі риторичні звертання особливо до абстрактних понять все ширше починають вживатися в літературній мові: мово, славо, молодосте – у П.Тичини; оплоте, радосте, людськосте – у М.Рильського; Не годи мені погодо... – у П.Усенка і т.д.

З кінця ХІХ ст. у літературній мові помітна тенденція до поширення кличної форми у звертаннях.

Ця тенденція ще помітніша у звертаннях "Ім'я та по батькові", у яких поступово починає переважати вокативна форма. У романах "Правда і кривда", "Дума про тебе" М.Стельмаха, "Звичайне життя" В.Собка, "Смуга відчуження" М.Іщенка, "Роман пам'яті" Т.Маоєнка, новелах О.Гончара, п'єсі "Платон Кречет" О.Корнійчука вживаються тільки звертання з кличною формою обох складників (Терентію Йосиповичу, Марку Трохимовичу, Катерино Павлівно). Такі звертання все ширше входять у живу розмовну мову.

С.П.Самійленко
(Запоріжжя)

ЖИВОМОВНІ ДЖЕРЕЛА СТИЛІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

І. У наукових розвідках і навчальних посібниках із сучасної української літературної мови, з історії літературної української мови та стилістики сучасної української мови одним із найголовніших об'єктів наукової характеристики писемної та усної форм літературної української мови, різноманітних її стилів, жанрів, є стилістичні засоби. Характеристика їх найчастіше

зводиться до більш-менш точного і вичерпного обліку, переліку тих структурних компонентів української мови, які мають або можуть мати в ній певні стилістичні функції, певне стилістичне навантаження. Завдання доповіді – поставити на обговорення питання про причини, джерела, процес витворення стилістичних засобів літературної української мови.

2. Стилiстичнi засоби лiтературної української мови витворювалися і витворюються поступово, але особливо iнтенсивно за умов, коли наявні мовні ресурси вже не відповідали потребам вираження нового свiтосприймання, свiторозуміння, коли розширювалися суспiльнi функції української лiтературної мови, урiзноманiтнювалися її стилi, жанри, коли порушувалися свiвiдношення мiж свiжими народними i книжно-традиційними елементами лiтературної мови, коли узвичаєнi поетичнi канони усвiдомлювалися вже як застарiлi, а нове життя прагнуло нового слова, коли загальне пiднесення мовної культури i мовної майстерностi ставало практичною суспiльною вимогою.

3. Будь-яка жива мова є одночасно i динамiчною, i статистичною системою. Мова може функцiонувати, збагачуватися, удосконалюватися, шліфувати тiльки тодi, коли вона одночасно зазнає постiйних змiн i характеризується значною стiйкiстю. Безперервнi змiни у мовi спричиняються до витворення фонетичних, ритмомелодiйних, словотворчих, лексико-фразеологiчних, семантичних, морфологiчних i синтаксичних стилiстичних ресурсiв, а протилежна властивiсть мови – стiйкiсть завершує виформування стилiстичних засобiв, зцементовує їх в єдину пiдсистему, забезпечує їм тривалiсть функцiонування, використання i прокладає шлях до дальшого їх збагачування, удосконалення.

4. Можна вказати на такi основнi фази процесу витворення стилiстичних засобiв лiтературної української мови: а) у будовi мови окремi її структурнi компоненти – носiї вiдповiдних реальних i категорiальних значень починають зневиразнюватися, вiдмирати, зникати; б) у межах окремих пiдсистем мови на деякий час виникає стан iндеферентностi у використаннi реальних та категорiальних значень i матерiальних засобiв їх вираження; в) частина старовинних структурних елементiв перетворюється на змертвилi мовнi елементи або ж починає використовуватися в нових для них функцiях; виникають паралельнi утворення, форми, конструкцiї; г) відбувається складний тривалий процес виформування й усталення нових вiдтiнкiв, нових значень, перебудови наявних

мовних ресурсів для вираження нових функцій; д) поступово виникають, розвиваються нові концептуальні протиставлення, їх взаємозв'язки і засоби, способи вираження їх у будові мови.

5. Мова – не анонімна структура. Склад і функції стилістичних засобів літературної української мови визначаються своєрідностями тих діалектів, які з певних конкретно-історичних причин лягли в основу мови української народності, а потім і національної української мови; своєрідностями того синтезу найцінніших структурних елементів усіх говорів, який здійснила літературна українська мова у процесі свого формування й розвитку. Живе говіркове мовлення, інтердіалектні, зокрема і особливо фольклорні структурні елементи, у повднанні з книжно-традиційними елементами і є тією основою, на якій витворювалися, розвивалися і стилістичні засоби літературної української мови.

В.А.Чабаненко

(Запоріжжя)

ГОВІРКОВЕ МОВЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЕКСПРЕСИВНИХ ЗАСОБІВ ЛІТЕРАТУРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Українська літературна мова постійно збагачувалась і збагачується за рахунок говіркових елементів. Але це збагачення в різні періоди її розвитку кількісно і якісно є неоднаковим. Все залежить від ступеня усталеності норм літературної мови. Слабка унормованість нашої літературної мови в минулому відкривала діалектним одиницям широкий доступ у всі її підсистеми та, разом з тим не давала можливості цим одиницям стилістично увиразнюватись. При теперішній же строгій своїй нормативності українська літературна мова збагачується говірковими елементами, як правило, тільки в галузі лексики. Зате стилістично-виразові потенції таких елементів дуже високі. Стаючи літературно-нормативними, ці засвоєння разом із так званими "діалектизмами" (тобто позанормативними елементами, що вживаються в літературній мові з метою стилізації) поповнюють арсенал експресивних засобів сучасної української літературної мови.

2. У процесі засвоєння літературною мовою експресивних засобів діалектного походження роль посередників виконують та-

кі прояви лінгвальної дійсності, як мова художньої літератури, мова фольклору та усне літературне побутове мовлення.

3. Мова художньої літератури характеризується яскраво вираженими естетичними функціями. Саме в ній говірковий елемент часто вперше естетично оцінюється й піддається випробуванню на стилістично-виразову придатність, саме в ній здебільшого вперше народжуються такі способи і прийоми стилістичного використання діалектного матеріалу, які з часом стають набуток загальнонародної мови. Мовна практика українських письменників показує, що особливо експресивними на літературно-нормативному тлі стають: говіркові синоніми до загальнонародних форм і слів; авторські неологізми, утворені на зразок діалектних структур; говірково-іншомовні контамінації; діалектизми-натяки, цитати й ремінісценції. Неабияк вираженістю відзначаються говіркові лексеми, що вживаються письменниками в ролі слів-символів, а також ті діалектні одиниці, які різко контрастують із "високостильовими", іносистемними мовними елементами.

4. Факти показують, що міждіалектному поширенню багатьох високопоетичних місцевих слів з інгерентною експресивністю сприяє фольклор. Стаючи міждіалектними, такі слова, як правило, хоча використовуються письменниками (особливо поетами) в художніх творах і утверджуються згодом як нормативні у загальнонародній мові. Із фольклору, крім того, літературна мова повсякчасно черпає живомовні фразеологізми, які відзначаються потужною експресивністю.

5. Винятково сприятливі умови для взаємин між діалектом і літературною мовою створюються в усному літературному побутовому мовленні, де дія норми значно послаблена. Саме через нього з живомовної народної криниці потрапляють спочатку до усного літературно-нормативного мовлення, а згодом і до літературно-поетичної мови, — такі яскраво експресивні явища, як-от: утворення з різного роду афективними та пестливо-зменшувальними суфіксами, еліптичні, безсполучникові побудови і т.ін.

6. На процес збагачення експресивних засобів літературної мови за рахунок говіркових елементів значний вплив справляють соціально-історичні обставини. Так, наприклад, порівняно недавнє прилучення південно-західного говіркового ареалу до всеукраїнського мовного обширу вплило новий, свіжий струмінь у нашу загальнонародну мову. Чимало діалектних перлин з цього струменя органічно сприйнялися літературною мовою, набувши в ній інгерент-

ної експресивності завдяки своїй поетичності, "екзотичності", небуденності.

7. Із проблемою "Говіркоче мовлення як джерело експресивних засобів літературної української мови" в'яжеється ціла низка теоретичних питань діалектології та лінгвостилістики, зокрема таких, як стильова диференціація говіркового мовлення, мовна експресія і літературна норма, взаємини діалектів і літературної мови на стилістичному рівні, говіркові архаїзми й неологізми та ін.

8. Збагачуючи експресивні засоби літературної мови, сучасні українські діалекти тим самим засвідчують свій вплив на цю мову і свою неабияку життєздатність.

П.Д.Тимошенко
(Київ)

СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ДІАЛЕКТИЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ

1. На початковому етапі розвитку літературних мов, коли ще не створено єдиних мовних норм, письменники й інші автори пишуть своїми рідними говірками. З нормалізацією літературної мови такий стихійний приплив діалектизмів обмежується, і вони починають використовуватися в стилістичному плані: для зображення місцевого колориту і типізації мови персонажів. Через несприятливі умови розвитку української літературної мови до Жовтня "стихійне" проникнення говіркових рис у наше письменство тривало досить довго. Окремі автори навмисне вносили у свої твори діалектизми з метою прищепити їх літературній мові. Проте за дорадянського часу вже досить добре викристалізовується і стилістичний спосіб використання діалектизмів у художній літературі. Приклади такого використання діалектизмів у східноукраїнській публіцистиці ледве помітні.

2. Здається, першим зі східноукраїнських письменників до стилістичного застосування діалектизмів звернувся А.Метлинський у поезії "Думка червонорусця" (Зб. "Думки і пісні та ще дещо", Харків, 1839), де в мову жовніра-галичанина вкраплено морфологічні західноукраїнізми (енклітичні займенники м'я, ся, ті).

Прослідки стилістичних діалектизмів північноукраїнського типу (матюшка та ін.) можна вбачати в "Чорній раді" П.Куліша, для якого характернішим є навмисне введення діалектизмів з метою зробити їх загальнозживаними в літературній мові. Варіант *матюшка* є і в поезії Т.Шевченка "Назар Стодоля", перекладений на українську мову в основному якоюсь іншою особою, але не П.Кулішем.

Стихійне вживання діалектизмів, спочатку північноукраїнських, а потім і подільських, знаходимо в оповіданнях Марка Вовчка, оскільки в них здебільшого не вказано місце дії; до винятків належить хіба оповідання-казка "Кармелюк", події в якому відбуваються на Поділлі.

Широко виявлені подільські діалектизми у творах С.Руданського й А.Свидницького. У першого вони мають звичайно "стихійний" характер. А.Свидницький відходив від натуралістичного фіксування діалектизмів, злегка підпорядковуючи їх художній настанові – відтворенню місцевого подільського колориту і мовній типізації персонажів.

Дехто вважає стилістичними діалектизми полтавського типу в оповіданні "Дихий попутав" Панаса Мирного, в якому розповідь ведеться від першої особи – скривдженої селянської жінки – наймички. Проте географічні місця дії в оповіданні не вказані. Немає прикладів стилістичного вживання діалектизмів у творах І.Нечужа-Левичького. Як і П.Куліш, він взагалі намагався прищеплювати їх літературній мові.

З. Помітніше, з кінця ХІХ ст., починають стилістично використовувати діалектизми Олена Пчілка та М.Старицький; перша – волинські, другий – подільські, гуцульські, окремі волинські. Правда, відмежування стилістичних і нестилістичних діалектизмів у цих письменників інколи супроводжується певними труднощами, бо обидва автори використовували діалектизми і як джерело збагачення літературної мови. Стилістичними діалектизмами у них треба вважати ті, що зустрічаються не в поезії, а в прозі, причому в тій, що написана на місцевому волинському чи подільському матеріалі. Якщо в такій прозі зустрічаються діалектизми, вживані і в творах не на місцеву тематику, то стилістичними їх можна вважати лише з певними застереженнями. У поезіях М.Старицького з подільського та гуцульського ("Юрко Довбиш") життя діалектизмів менше, ніж у повістях. Очевидно, це не випадковість. М.Ста-

рицький, як визначний театральний діяч, добре розумів, що можливості використання діалектизмів у п'єсах, розрахованих здебільшого на слухове сприймання, обмеженіші, ніж у прозових творах, призначених переважно для читання.

Стилістичні подільські діалектизми знаходимо в оповіданнях М.Левицького та деяких інших його сучасників.

4. Дальшого розвитку стилістичне використання діалектизмів набуває у творах М.Коцюбинського та Лесі Українки, щд вже стало і предметом спеціальних досліджень, хоч ґрунтовних ще немає. Від "стихійного" вживання діалектизмів подільського типу у ранніх творах М.Коцюбинський швидко переходить до стилістичного. Загальновизнаної майстерності оперування гуцульськими діалектизмами письменник досягає у повісті "Тіні забутих предків".

Творчо використовуючи досвід своїх старших сучасників, до стилістичного вживання волинських діалектизмів з кінця 80-х років ХІХ ст. вдається Леся Українка, спочатку в оповіданнях-нарисах, потім у повісті "Приязнь" і, нарешті, в драмі-феєрії "Лісова пісня" (в оповіданнях і, особливо, повісті більше й різноманітніше, у п'єсі менше, але з тонким художнім відчуттям і мистецьким розумінням справи). Виявлення їх подекуди теж супроводжується певними труднощами, бо письменниця інколи вживала їх, як і Олена Пчілка та М.Старицький, і з метою збагачення літературної мови. Деякі лексичні діалектизми зустрічаються і в її творах на т.зв. овітові теми - у п'єсах "Руфін і Прісцилла", "У пуді", "Кам'яний господар" та ін.

5. Таким чином, на початку ХХ ст. стилістичне використання діалектизмів східноукраїнськими письменниками стало загальновизнаним, виробилися і прийоми, опособи використання, хоч опроб теоретичного узагальнення цих прийомів і способів не було. Найчастіше знаходили стилістичний ужиток риси тих говірок, які опинялися поза діалектом-основою нової української літературної мови. Паралельно і у взаємодії з східноукраїнськими письменниками розробляли прийоми стилістичного використання діалектизмів письменники Західної України.

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБАГАЧЕННЯ СИНОНІМІКИ
ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

(До питання про "синонімізацію" діалектних слів
у літературній мові)

1. Синонімічні засоби певної національної мови включають всі лексичні засоби цієї мови, в тому числі й діалектні (пор. протилежну думку: В.А.Звегинцев, Теоретическая и прикладная лингвистика, М., 1968, стор.140).

2. Внаслідок постійної взаємодії літературної мови і територіальних діалектів вузько-локальні засоби (синонімічні також) можуть виходити за межі свого діалекту, розширюючи з часом сферу вжитку до рівня загальнонародної (пор. бусод, верховина).

3. Основним, вирішальним засобом поширення діалектної лексики, переходу її з розряду діалектної до загальнонародної, літературно-нормативної, є вдале використання її в художній літературі, у творах провідних майстрів художнього слова. Дбаючи про правдивість зображення, точність і художню довершеність викладу, письменник користується всіма відомими йому лексико-синонімічними засобами рідної мови, включаючи й діалектні. Вдале використання діалектної лексики сприяє збагаченню художньо-зображувальних засобів твору.

4. Дослідження лексичної синоніміки романів М.Стельмаха виявило, що найчастіше використовуються діалектні синоніми з числа іменників, дещо рідше - дієслів і відчутно рідше - прислівників і прикметників.

5. Синонімічні засоби діалектного походження переважають у мові персонажів, хоч є властивими й авторській розповіді. Використання їх обумовлюється певними стилістичними потребами.

Діалектні синоніми, які є семантичними двійниками нормативно-літературних слів і не несуть на собі емоційно-експресивного навантаження, є одним із засобів відтворення місцевого колориту мовлення, засобом індивідуалізації художнього образу, мови персонажа (напр.: бучок, ватра, гладурик, бузько, теряти, напотюкати і ін.).

Частішими є випадки вживання діалектних синонімів, які якимось чином уточнюють саме поняття, виражають певні додаткові ознаки його, виконують певне семантичне уточнення у порівнянні з його літературним відповідником (напр., пасія, кіска, жабур, сипанка, калабаня, дисканити, шекерявити та ін.).

Діалектні синоніми, що несуть на собі виразне емоційно-експресивне забарвлення і є одним із засобів оціночної характеристики, засобом вираження авторського ставлення до описуваного, становлять кількісно найбільшу групу діалектних синонімів у романах М.Стельмаха (напр., варги, кебета, таляпати, роздебендівати, габзувати, телембаситися, дримбати, маракувати, петрати, банькатити та ін.).

6. Отже, незважаючи на те, що на даному етапі, коли взаємовплив літературної мови і територіальних діалектів відбувається в напрямку нівеляції останніх, діалектна лексика і тепер є одним із джерел поповнення синоніміки художньої літератури, а через неї і літературно-нормативної мови.

Т.К.Черторизька
(Київ)

МОВА Т.Г.ШЕВЧЕНКА У ВЗАЄМОДІЇ З ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ДІАЛЕКТАМИ

Мова основоположника української літератури Т.Г.Шевченка є художньо довершеним втіленням синтезу найвищих досягнень словесної творчості і мовної культури українського народу середини ХІХ ст. Вона стала основою створення лексичних, фонетико-морфологічних і синтаксичних норм сучасної української літературної мови.

Одним із важливих чинників, що визначають першорядне місце і виняткову роль Т.Г.Шевченка в історії розвитку української літературної мови, є специфічне використання поетом діалектних шарів української національної мови, зумовлене своєрідним характером взаємодії мови його творів з мовою територіальних діалектів.

Територіальні діалекти завжди, в усі періоди існування української літературної мови, становлення і розвитку її на народній основі були, за умов майстерного користування ними,

невичерпним джерелом збагачення її структури, зокрема поповнення її лексичного складу барвистими і виразними, влучними і зрозумілими щодо змісту й форми словами та словосполученнями. Цим джерелом користувались поети і прозаїки від самого початку існування української літератури. Користувався ним і Т.Г.Шевченко. Проте, на відміну від його попередників І.Котляревського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка та ін., творчу практику Т.Г.Шевченка у використанні діалектизмів характеризують такі нові риси, як широкий мовний реалізм і відсутність етнографічного копіювання діалектної мови та штучної стилізації під неї. Ці риси зумовлені ідейно-тематичним спрямуванням творчості Шевченка - Великого Кобзаря, виразника дум і сподівань українського народу, поета-революціонера, для якого слово було і засобом змалювання дійсності, і гострою зброєю в боротьбі за визволення покріпаченого люду.

Як і багато інших класиків словесно-художньої творчості, Т.Г.Шевченко був тісно зв'язаний з мовним середовищем місцевості, де народився і провів дитинство (рідною говіркою поета, яку він "чув у колісці од матері", була говірка с.Кирилівки, тепер с. Шевченкового). Реальною ознакою цього зв'язку є наявність у мові поета певних діалектизмів, які, проте, зовсім не свідчать про якусь діалектну основу його мови. Т.Г.Шевченко як представник і глашатай найширших демократичних верств народу виїшов за межі рідної йому говірки і став на шлях використання багатого арсеналу загальнонародних мовних засобів.

Майстерно володіючи усіма скарбами живої народної мови, поет добирав з них те, що було найтиповішим, найкращим і найбільш придатним для реалістичного зображення дійсності, для найтоншої передачі людських почуттів, для висловлення своїх думок і поглядів. Водночас він відкидав усе вузькодіалектне, не типове для загальнонаціональної української мови. Тому в його творах, як справедливо відзначають Л.А.Булаховський, І.К.Білодід, П.П.Плющ, В.С.Ващенко, М.А.Жовтобрюх, І.С.Олійник, С.П.Бевзенко, П.Д.Тимошенко та інші дослідники мови Шевченка, мало вузькотериторіальних діалектизмів фонетико-морфологічних (типу война, невольник, дознатися, одпочити, ледви, люде, квічатися, згнушатися, тойді, раяти, боюра, окови адови і под.), лексичних (бачся, бігма, богила, коворота, коч, недосвіт, ненатля, перетика, кабиця, кандійка, тотех, турба, файда і деякі ін.) і зовсім незначна кіль-

кість синтаксичних, причому серед цих небагатьох діалектизмів переважають слова і форми, уживані не в одному, а в багатьох говорах української мови) напр.: лиця, сей, ся, се, веселая, людськее, молодіі, умитее, тая, до його, за Іх, по Ій, оумова-ти, по-батьківській і под.).

Вузькі діалектизми Шевченко подає, як правило, у повднанні з загальноживаними словами, чим досягає розкриття їх семантики. Напр., слово кете в значенні "дайте" стає зрозумілим з такого контексту: "Розказав би про те лихо, Та чи то ж повірять!.. Цур же йому!... А тим часом Кете лиш кресало Та тютюну, щоб, знаєте, Дома не журились" (І, 37).

Найвиразніші формою і змістом лексичні діалектизми Шевченко використовує здебільшого для створення місцевого колориту. Крім того, вони часто входять до складу словесних образів, метафоричних сполучень, посилюють експресивність висловів і сприймаються як семантичні неологізми. Традиції Шевченка щодо ретельного і вмілого добору семантичних неологізмів з територіальних діалектів, вдалого застосування їх з стилістичною метою наслідували М.Старицький, І.Франко, М.Коцюбинський, Леся Українка, В.Самійленко, О.Олесь, М.Чернявський, а також у наш час М.Рильський, П.Тичина, А.Малишко, М.Стельмах, М.Бажан, О.Гончар та ін.

Використовуючи територіальні діалекти, Шевченко не копіював їх, а творчо обробляв залежно від змісту твору. Заслуга Шевченка в тому, що він своїм генієм підніс українську народну мову до рівня високорозвинених літературних мов.

Характерним виявом взаємодії територіальних діалектів і мови Шевченка є наявність в останній фонетико-морфологічних варіантів (типу виострити і вигострити, гуля і гуляе, християне і християни, світа і світу, люде і люди, дріжати, дрожати і дрижати, коровга і корогва, осьмий і восьмий, вспомин і спомин). У більшості випадків Шевченко надає перевагу недіалектним або ширше вживаним варіантам перед діалектними. Напр., за свідченням Словника мови Шевченка, раяти вжито в творах поета 1 раз, ради-ти - 6; тогда - 7 разів; тоді - 26; кешеня - 1 раз, кишеня - 13.

Виправляючи рукописи, Шевченко заміняє рідковживане ба-гацько на поширене багато, діалектне випиряв на загальномовне випирає і под. Це свідчить про свідоме прагнення поета відтв-

хуватися від діалектних форм, запроваджувати такі написання, які потім стали нормативними в українській літературній мові.

Південно-східні говори, зокрема середньонаддніпрянські, до яких входила і говірка Шевченкового села, в силу історичних обставин стали основою сучасної української мови. Уже в епоху Шевченка в них виявлялися тенденції до унормування мови. Ці тенденції зміцнювалися у взаємодії діалектів з літературною мовою, в чому велику роль зіграла і творчість Т.Г.Шевченка.

Вивчення взаємодії мови Шевченка і територіальних діалектів має важливе значення для глибшого пізнання словесно-художньої творчості поета, а також для повнішого розуміння того, як формувалась українська літературна мова, як складались її норми, яку роль відігравали в цьому територіальні діалекти. Проте вичерпче висвітлення цієї взаємодії утруднюється тим, що досі немає повного словника діалектів української мови і ще не вийшов друком Діалектологічний атлас української мови, тобто відсутній матеріал, в яким можна було б зіставляти і порівнювати мовні факти творів Т.Г.Шевченка.

Н.Д.Давиденко
(Дрогобич)

МОВА ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ЇЇ ВЗАЄМОДІЇ З ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ДІАЛЕКТАМИ

Творчість Лесі Українки лягла в основу літературної української мови й була одним із чинників її уніфікації та унормування. Зрешти на зразкових традиціях попередників, особливо творчості великого Кобзаря, поетеса уже в перших віршах виявляє досконале знання літературної мови. Проте, засвоюючи живу мову народу, звертається вона й до діалектних джерел, свідоме використання яких дозволяло не втрачати місцевого колориту і надавало її творам тієї барви, яка виявляє й сьогодні їх мовно-стилістичну своєрідність з-поміж усієї української літератури. Твори її, у тім числі й ранні, ґрунтуються на південно-східній основі і порівняно мало виявляють таких рис, що різко впадали б в око як діалектні. Це скоріше форми, ширше відомі розмовному мовленню, як наприклад, прийменникові сполуки: зо мною, зо дня, надо мною; інфінітиви на -ть: грать, лить, переступить, пить, підій-

мать, прочитать, розібрати, сіяте, спинить, стоять, співають, сумувати, чуті; скорочені форми дієслів 3-ос.одн.теп. та простого майбутнього часу: баче, вкрива, блага, гуля, пізна, нема, почина, прийма, припада, простяга, рида, слуха, співа, шука та інші. Ці риси проходять через усю її творчість, бо вже перші поетичні спроби свідчать про цілком свідоме застосування їх для віршового розміру. Чергуючись з відповідними повними формами, вони дозволяють вільно підпорядковувати звукову форму метрові вірша. Незаперечним взірцем тут був для поетеси Т.Г.Шевченко.

Серед лексичних діалектизмів цього типу майже немає таких, що не були б відбиті у творах Шевченка, Мирного, Нечуя-Левицького, Старицького, О.Пчілки та ін.

Увагу дослідників найбільше привертала "волинськими" Лесі Українки, певна частина яких відома й поза Волиню, у південно-західних говорах. Поодинокі з них виявляються стихійно-вже в ранніх творах, напр., у першому вірші форма все ідно, в листуванні, віршах і перекладах - теє, завше (пізніші твори дають нормативні паралелі до них); Марця - ім"я, подоріжжя. Крім відмічених у драмах колоритних волинських: нездарисько, верисько, твори виявляють і навмисне використання діалектних форм з метою римування та емоційної оцінки. Так, слово "троха" як точну риму до слова Гороха, Леся Українка бере в лапки не лише тому, що це виразний діалектизм, а й тому, що надає йому іронічно-пародійного звучання в устах оповідача.

Майже всі відмічені діалектизми є паралельними фонетико-морфологічними формами до літературних, тому й зрозумілі в контексті без пояснень, наприклад: неб'ям, зняряд, костриче - "вогнище", оспалість, оспалий, знебулий, поранок, порання, эле, тепера, зимний та інші; а також в окремих формах - крів"ю (і паралельно - кров"ю), зістатись (і зостатись) тощо. Деякі з цих форм характерні для всієї творчості й листування як елементи власного діалектного середовища поетеси: тепера, хтіти, кождий, сулний - "здатний, придатний", безпричальний, остатній, знебулий, надгорода, поранок, тривок та інші. Такого ж типу й система займенникових форм, що поряд із застарілими виявляє діалектні особливості не лише в будові, а й у наголошенні: сво́му, сво́го, се́ї, све́ї, мойо́му, чи́йому, мо́їх, то́ї, те́є, тая́, твю́, ті́ї - ті́, всею́, все́ї та ряд інших. Характер наголошення, іноді подвійний, тут теж виконує есте-

тичні завдання: у зрілих творах усі ці форми естетично і стилістично вмотивовані і вжиті доцільно.

Особливо цікаві й неоднорідні за функціями південно-західні регіоналізми. Уперше підмічені й засвоєні з творів південно-західних письменників, вони відіграють роль екзотичних елементів у поезії, драматичних діалогах, драмах та ін. Це слова: бескид, верховина, дегіт, полонина, смерека та інші. Після перебування в Карпатах ці назви з'являються ширше і вже систематично як найменування відповідних явищ (порівняй із творами М.Коцюбинського), як колоритні регіоналізми та стають засобами змальовування гірських пейзажів взагалі. Таке вживання утверджувало їх у літературній мові як елементи поетичного стилю.

Проте вужчі південно-західні діалектні риси застосовані поетесою і для характеристики живого мовлення у творах, присвячених місцевому життю, наприклад, у вірші "Пророчий сон патріота": здарма, най, русин, прецінь, річник, крижин - прислїжник, руський та інші. Така роль їх подібна до волинізмів у драматичних творах та прозі. Окремі риси діалектних систем виявляються по-різному в різних жанрах творів і в різні періоди творчості поетеси.

Мова творів геніальної Лесі Українки є результатом складної взаємодії лексичних, фонетичних та граматичних діалектних рис, що й підтверджує її власний теоретичний висновок про те, що літературна мова твориться всіма діалектами. При цьому мова її творів завжди стояла на чітко визначеній південно-східній, загальнолітературній основі.

О.П.Григоруک
(Одеса)

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА І ДІАЛЕКТНА МОВА У ТВОРЧІЙ ПРАКТИЦІ Л.МАРТОВИЧА

Услід за І.Франком Л.Мартович рішуче відстоював у своїх художніх творах і в окремих статтях необхідність розвитку української літературної мови на єдиній загальнонаціональній основі. Він не радив публіцистам, молодим письменникам Західної України писати лише "галицько-гуцульськими" провінціалізмами. "Вірцем мови українського письменника Мартович вважав мову Шевченка,

Франка, Мирного. Відстоюючи ту або іншу форму (чи слово) в своєму творі, Мартович аргументував: "покликуюся на найбільший авторитет, на Шевченка", "Шевченко так пише", "є у Франка", "покликуюся на Рудченка".

Діалектизми, народно-розмовні форми він вживав в переважній більшості свідомо, з характеристичною метою. У листі до В.Гнатюка, посилаючи йому повість "Забобон", Мартович підкреслює: "Я старався писати літературною мовою. Відступав від неї лиш для характеристики місця, осіб і ситуації. "Одначе письменник дбав про дальший розвиток, удосконалення української літературної мови за рахунок "народної мови", багатства якої вважав невичерпними. Тому він інколи вживав і такі слова, форми, які не зустрічались у мові провідних письменників, але які чув по різних місцевостях Західної України. Вузько вживаних слів і форм Мартович рішуче уникав.

Авторські виправлення в рукописі, в машинописі, різні видання свідчать, якого великого значення надавав Л.Мартович мові своїх творів, як настійливо наближав він її до мови східноукраїнських письменників. При зіставленні двох варіантів рукопису повісті "Забобон" і деяких оповідань (машинописної копії з поправками автора) помітні такі особливості мовно-творчої практики Л.Мартовича: а) в авторській мові діалектні, народно-розмовні слова і форми в багатьох випадках замінені літературними (подання - скарги, доробив - придбав, силов, міццю - силоміццю, в Ильвові - ві Львові, ляг - ліг, всьо - все, втечи - втекти, закаує - забороняє, шум-піна, здоровлю - здоров"я, побігущий - втікач, втека-біг, на ю - на неї, незабавки - незабаром, борзо - хутко, его - його і т.д.); б) зворотньої заміни - літературного слова (чи форми) на діалектне - в авторській мові немає; в) в мові персонажів замість слів літературних інколи вжиті діалектні слова чи форми їх (навпростець - навманці, все - заєдно, плачу - платю, оаджена - сажена, з трілом - отрутою, метушня - судоюка і т.д.); г) часом в мові персонажів одне діалектне слово замінюється іншим діалектизмом, більш виразним), напр., спірніше - пнявніше) або просто додається діалектне слово.

Прикро, що у деяких виданнях творів Л.Мартовича з'явилися такі форми і слова, яких він не вживав (Напр. де-де-де-де-не-де, улю - улю, вилиця - дця, денерувало - донерувало, поваляти - помаляти, банька - банка, почитують - починають, небезпешне -

небезпечно, притока - притика і т.д.) або використовував зовсім з іншого приводу (напр. лячи - лягти, літацію - ліцитацію, сильніша - сильніша і т.д.). Зіставлення свідчать, що мова Мартовича - автора є західноукраїнським варіантом української літературної мови кінця XIX - початку XX стол., а в мові персонажів його творів є певна кількість діалектизмів, які в абсолютній більшості випадків вжиті з стилістичною метою. У невластивій мові більшу кількість слів становить літературна лексика, а діалектизми лише "натякають" на мову персонажа.

Шкода, що при виданні творів Л.Мартовича нерідко були допущені порушення авторської пропорційної співвідносності між літературними і діалектними словами та формами. Зовсім недопустимо, що Мартовичеві нерідко приписують у деяких виданнях спотворені літературні і діалектні слова. Вони не тільки вивірюють "дух народної мови", який так відстоював письменник, а й утруднюють сприймання змісту.

Ф.П.Смагленко
(Одеса)

МОРФОЛОГІЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУР- НІЙ МОВІ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Лексичним діалектизмам, що зустрічаються в українській літературній мові кінця XIX - початку XX ст., приділено не мало уваги в нашій мовознавчій літературі. Говориться й про стилістичне використання їх письменниками.

Значно менше досліджені граматичні діалектизми; зокрема морфологічні. Більш-менш повного опису словотворчих і формотворчих діалектизмів української літературної мови та її окремих письменників немає. Є лише нечисленні спостереження над деякими словотворчими та формотворчими діалектними явищами в окремих письменників чи навіть в окремих творах. Так, А.А.Бурячок проаналізував іменникові діалектно-розмовні та книжно-архаїчні утворення у повісті І.Франка "Борислав сміється"; ролі суфіксального словотвору в оповіданнях А.Тесленка присвячена розвідка А.Т.Сизька, в якій ідеться про зменшувально-пестливі та збільшувально-негативні суфікси, серед яких є й діалектні. Слова з цими суфіксами широко вживались українськими письменниками XIX - початку XX ст.

Як зазначає В.С.Ващенко, "протягом ХІХ - початку ХХ ст. українська художня мова так широко використала словотворчі засоби з стилістичною метою, що цей період треба вважати, мабуть, кульмінаційним пунктом у їх розвитку". Письменники при цьому користалися і діалектними засобами словотворення. Ще Ів.Верхратський указував, що в діалектах існує більш розвинена система суфіксів, ніж в літературній мові, і наводив приклади з говірок галицьких лемків.

За твердженням В.С.Ващенка, у мові художньої літератури ХІХ - початку ХХ ст. часто спостерігається функціонування численних паралельних флексій відмінюваних слів. Нерідко такі паралелі є діалектними варіантами. Особливо багато діалектних флексій зустрічається у творах Ю.Федьковича, І.Франка, В.Стефаніка, Марка Черемшини, Леся Мартовича, О.Кобилянської та інших західноукраїнських письменників, але зустрічаються вони і в східноукраїнських письменників, зокрема у Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Павла Грабовського та ін. Так, за спостереженнями Ю.К.Редька, П.Грабовський в орудному відмінку однини іменників першої відміни мішаної групи вживає флексії -ю і -ю (кришею і кришою); у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду - флексії -ови та -ові; в іменниках третьої відміни у нього частіше виступає флексія -и (любви, мисли, гибели, смерти, народности і рідше флексія -і. П.Грабовський систематично користується діалектною займенниковою формою міні, архаїчним займенником сеі, формами займенника він у непрямих відмінках без н (до його, на їх, в еї; рідше - до нього, на них), південно-східними діалектними дієслівними формами голосе, туде, мусе, просе (рідше - носить, сходить), а також діалектними формами дивлються, носьться, побачуть, загоються.

Є різної повноти описи морфологічних діалектизмів, що зустрічаються у творах інших письменників. Проте систематичного опису вживання морфологічних діалектизмів українськими письменниками кіця ХІХ - початку ХХ ст. поки що немає. У праці Ф.Т. Жилка "Проблеми діалектизмів в українській літературній мові доби імперіалізму" говориться лише про загальні тенденції у вживанні діалектизмів.

Не раз повторюється твердження, що діалектизми використовуються письменниками цілеспрямовано, з метою відображення місцевого колориту, типізації мови персонажів. Але далеко не завжди

це буває так. Тому при опрацюванні даного питання треба звернути увагу й на функції морфологічних діалектизмів у літературній мові взагалі, а окремих письменників зокрема.

Г.Ф.Пелих
(Одеса)

ФУНКЦІЇ ФОНЕТИЧНИХ І МОРФОЛОГІЧНИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ У РОМАНІ М.СТЕЛЬМАХА "ХЛІБ І СІЛЬ"¹

М.Стельмах – знавець ладовкої душі, мови українського народу. Сам виходець з Поділля, він увібрав у себе і чари його природи, і співучість його народу, і подільську говірку. Мабуть, тому у всіх його творах описуються події, зв'язані з історією Поділля. Це стосується і роману "Хліб і сіль", одного з кращих епічних його творів про соціальну революцію.

Як психолог і майстер художнього слова, М.Стельмах розуміє, що для відтворення у романі особливостей мови території Поділля, для відтворення побутового колориту необхідне знання і використання говірок цієї території. Ось чому так багато в романі лексичних подільських елементів. З цієї ж метою, хоча і в значно меншій кількості, використовує М.Стельмах фонетичні та морфологічні діалектизми. Письменник добре знає подільські говірки, закономірності, властиві певній їх групі – усе це знаходить відбиття в романі.

До характерних фонетичних рис родільських говірок, які використовує письменник, віднесемо: відсутність розрізнення фонем (o), (y): кумедія (стор.113, 165, 634), кумедний (420), кумпанія (56, 474); фонемне нерозрізнення (e): (и): Ликсандре (637, 645). Іноколи письменник використовує і деякі фонетичні діалектизми гіперичного характеру: бoмагу (220). Говірка с.Медвина, події в якому описуються, межує з середньоподільськими говірками, а відомо, що при зіткненні говірок, де в ненголошених складах не розрізняються (o) та (y), відбувається витискування цієї особливості говірками, у яких в ненаголошеному вокалізмі е розріз-

---

¹ Михайло Стельмах, Хліб і сіль. "Радянський письменник", К., 1959.

нення (o) : (y), в наслідок чого фонема (o) заступає фонему (y). Це одне з гіперичних явищ, що типові для міждіалектних контактів, відоме письменникові, і він його вводить у мову одного з персонажів, щоб краще відтворити особливість мови описуваної території. Набуває, цим явищем пояснюється в поодиноких словах фонетична риса т.з. "акання", коли в ненаголошеній позиції звуковий ряд з (o) переходить до звукового ряду з (a): Десах (642) та звуковий ряд з (y) переходить до звукового ряду з (a): бамаги (257), самшедший (237), самшедчої (455), де, очевидно, позначився і вплив голосного (a) в наступному складі (явище гармонійної асиміляції). Для подільських говірок характерним є гіперичне явище, коли звук (ф) досить часто виступає на місці давнього звукосполучення (хв), звука (х). М.Стельмах же вкладає в уста лакузи Шкапонда звук (х) на місці етимологічного (ф): рихметика (263, 266) з певною стилістичною потребою. Це індивідуальна ознака мови Шкапонда.

Серед фонетичних діалектизмів письменник використовує і такі, які не є власне подільськими. До них ми віднесемо слова іншомовного походження з втратою початкового (a): рештант (225), рихметика (266), Ликсандре (637, 645) - в останньому слові втрата $o < a$.

М.Стельмах використовує фонетичні діалектизми з явищами: афези: вседно (54, 79, 80, 214); протези: янгол (124, 123, 203, 285); спрощення в групах приголосних: драстуй (99), самшедший (237), самшедчий (455), викликане або швидким темпом мови (перше слово; очевидно, цим пояснюється і втрата звука (a) в останніх двох словах), або ж зумовлене асимілятивними та іншими фонетичними процесами на межах морфем (останні два слова); асиміляції: самшедчий (455).

Серед морфологічних діалектизмів роману відзначимо: наявність частки - афіква -н перед дієслівними формами: "Як он маєш" (889); модифікацію частки хвй, нехвй, нех у наказовому способі (110, 118, 148, 148, 150, 496) - виразна індивідуалізована ознака мови Давида Левенця: "нех він горить!" (110); набуття атематичними дієловами у 2-й особі однини форм, властивих дієсловом інших класів: удавиш (803), Іоши (31), продасиш (22), подвориш (32н), не дасиш (540), віддасиш (562) - типова морфологічна ознака подільських говірок, що широко використовується письменником і вводить у мову багатьох персонажів.

Названі вище діалектизми М.Стельмах використовує як один із засобів стилізації мови персонажів, як засіб відтворення особливостей мови Поділля.

В.Ф.Маремпольський
(Запоріжжя)

ФУНКЦІЇ ЛЕКСИЧНИХ ДІАЛЕКТИЗМІВ У МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ 60-х РОКІВ

1. В українській поезії 60-х років, на відміну від сучасної прози, діалектизми трапляються рідко. У мові поезій П.Тичини, М.Рильського, В.Сосюри, М.Бадана діалектизми не зустрічаються майже зовсім. Проте більшою чи меншою мірою лексичні діалектизми наявні в поетичних творах А.Малишка, Д.Павличка, Р.Братуня, П.Воронька, В.Коломійця, М.Вінграновського, П.Ребра та інших поетів^х. Найбільше вжито лексем південно-західного, зовсім мало північного і південно-східного діалектів.

2. Серед лексичних діалектизмів у мові української радянської поезії 60-х років можна виділити кілька своєрідних груп. Основні серед них: а) конкретні назви предметів, осіб, явищ: топирець, дідорня, ковуля, жиляки, жовніри, шандарі, кримінал, кушки, мирисниця, зарінок, малай, повниця, кленя, мерена, лето-вище, писклята, лилик, моруга (П.); опруг, дедьо, ріпники, газда, кресаня, бусик, файка, зарібок, кип'ячка, турма, сопух, кріс, нута, кептар, маржина (М.); гарнець, мізки, мочари (Б); легінь, кріс - гвинтівка, ріг - табівка (В.); бараболя, скипень (Д.); газдиня (В.К.); жерделі (Р.); пацьорки (М.К.) та ін.; б) не так часто вживаються абстрактні назви: чоловіцтво, понезвіра, добич, димове, гостина, погин, плазень, мент (П.); розстання, будучність (Б.) та ін.; в) слова, що означають назву якості предмета, явища: (небо) хмурове, жерепові (нетрі), слабий (мармур), рінисті (душі) (П.); овсяні (кладенички), робучий (чоловік) (М.);

^х Умовні скорочення прізвищ поетів подано так: П.Тичина (Т.), А.Малишко (М.), П.Воронько (В.), Р.Братунь (Б.), Д.Павличко (П.), М.Вінграновський (В.), І.Драч (Д.), В.Коротич (К.), В.Коломієць (В.К.), М.Клименко (М.К.), Б.Олійник (О.), П.Ребро (Р.), М.Лиходід (Л.). Підкреслення в цитатах наші (В.М.).

будучі (бої) (Б.); зимне (серце) (Л.); гоїні (брови) (О.), свай-
бові (оргії) (Л.) та ін.; г) лексеми на означення дії: каваль-
цювали, не видати, обчімхали, пошпотаїсь (П.); балакала, празни-
кує, не заступї (Л.); подеїкували (О.) та ін.; д) слова, що пере-
дають ознаку дії чи стану або різні обставини: домів, задар (П.);
допіру, тепера (В.); теперички, отамечки (Л.); ниньки (О.) та
ін.

3. Інколи поети використовують фонетичні, морфологічні і
синтаксичні діалектизми: горівка, сопівка (М.); пістоля, постобли
(Б.); нарід (В.К.); гранітовий (Тягар), свобідна (земля) (П.);
усміхаєсь (Б.); зароблю (Д); не журюся, побаче, моче, горбе, ло-
ве, суше (В.); не баче (О.); мо' (Т.); все'дно, дак, коб (О.) та
ін.

4. Окремі діалектизми, введені свого часу в художні тво-
ри І.Франком, М.Коцюбинським, В.Стефаником, нині поширилися в
усій українській поезії і стають літературною нормою. Це такі
лексеми як-от: ватра, ружа, гостинець, будудина, полонина, вер-
ховина, смерека, топір, трембіта, черемшина, легінь, легінка
та деякі інші. Вони набули значної частоти вживання також через
популярні народні пісні та пісні радянських композиторів, і одні
лексеми вже утвердилися в поетичній мові, а для інших – процес
утвердження ще триває.

5. Діалектна лексика в творах українських поетів найчас-
тіше виступає в функції локалізмів. З їх допомогою автори дося-
гають створення колориту місцевості, де розгортаються події, по-
казу особливостей побуту населення певної території. Яокраві прик-
лади знаходимо в поемі А.Малишка "Франко в Криворівні", в деяких
поезіях Д.Павличка, Р.Братуня, П.Воронька: Солух тяжкий, маржина
небагата, Кептар і кріс, земля моя, чолом! (М.); Три дні жовніри
берегли Вогонь на нашому майдані. Три дні в Стопчатові горів
Життєпис пишної катівні. Скляні зіниці шандарів На погарі кльва-
ли півні (П.); За плечима кріс-гвинтівка Бойова. Та при боці
ріг - табівка Пругова. На ремені трембічанка Золота. На камені
галиччанка Молода (В.).

6. Діалектизми часто вживаються для мовної характеристики
персонажів, вводяться в приму мову, і вже по них можна визначити
місцеву приналежність героя. Напр.: В вікно найперша зирнула
Маричка! – О, дядько Іван приїхав, дядько Іван! (М.); Що мене ко-
ханов дядьку називави... (В.).

7. Обстеження названих джерел переконує, що не завжди поети вживають діалектизми доречно. Іноді в авторській мові нагромаджені малоозрозумілі лексеми без стилістичного завдання. При цьому літературна мова не збагачується, а, навпаки, засмічується. На наш погляд, вживання діалектизмів не виправдане у таких прикладах: Блискотить, як мирисниця, Сонце у моему гледці... А потік пересихає. В кушки виношений мною (П.); Правда горілиці Лежить в траві і власну лиже кров, І моче морду серце горілиці, І душе душу зраджена любов (В.); Батько ниньки вернувся з роботи сердитий (О.); З цієї крові анігич пуття (Р.)...

8. Отже, стилістичні можливості української літературної (поетичної) лексики збагачуються не тільки за рахунок нормативних, а й за рахунок говіркових ресурсів. Доречне вживання діалектизмів розширює стилістичне багатство мови поезії, поповнює її лексичний склад.

З М І Є Т

І.Г.М а т в і я с. Взаємодія між українською літературновою мовою і народними говорами на різних історичних етапах.....	8
Т.В.Н а з а р о в а. Типологія зв'язків літературної мови й діалектів	6
П.С.Д у д и к. Поняття "Розмовне мовлення" і "діалектне мовлення"	10
В.С.В а щ е н к о. Паралельно-варіантні утворення діалектного походження як засіб збагачення літературної мови	12
А.М.З а л е с ь к и й. Фонетична система сучасної української літературної мови в її зв'язках з народними говорами.....	15
В.О.В и н н и к. Південно-східна основа граматичної системи сучасної української літературної мови.....	17
І.Є.Г р и ц ю т е н к о. Роль української народної мови у збагаченні естетичної функції художнього слова.....	18
А.А.Ш о с к а л е н к о. Українська літературна мова і діалекти в першій половині ХІХ ст.	21
Ю.О.К а р п е н к о. Про становлення української літературної мови на Буковині.....	23
В.І.О р о с. Становлення української літературної мови на Закарпатті.....	26
Й.О.Д з е н д з е л і в с ь к и й. Народне мовлення і деякі питання лексичної нормалізації сучасної української літературної мови	29
М.М.Ф а щ е н к о. Семантична характеристика іменників діалектного походження	31
О.А.С е р б е н о в ь к а. Взаємодія української літературної мови і діалектів у галузі юридичної лексики	33
Т.І.П и н ь к о. Взаємодія української літературної мови й територіальних діалектів у галузі економічної термінології.....	36
И.В.П а в л о в. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі медичної термінології	37
Д.С.Т е р е ш и в. Літературна мова і лексика народних ремесел в українських територіальних діалектах (на матеріалі лексичних трициклів).....	39

В.В.М а н і в ч у к. Відображення народної лісорубської лексики в словниках сучасної української літературної мови.....	41
Ю.В.Ц и м б а л ю к. Роль говіркового мовлення у засвоєнні української літературної мовою іншомовних елементів	48
✓ Я.В.З а к р е в с ь к а. Українські народні назви рослин як основа сучасної нормативної ботанічної номенклатури.....	45
Г.Ф.Ш и л о. Роль північних та південно-західних говорів у формуванні лексики української літературної мови.....	47
Л.О.С и м о н е н к о. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у становленні мікологічної лексики	48
Т.П.Заворотна. Особливості народної номенклатури грибів у її зіставленні з науковою	49
Ф.А.Н е п' и в о д а. Діалектизми Черкащини в складі лексики української загальнонародної мови.....	51
І.Д.С у х о м л и н. Становлення антропонімічної лексичної системи на говірковій основі української мови.....	53
В.О.Г о р п и н и ч. Шляхи переходу діалектних відтопонімічних утворень у літературі	55
Р.К е р е т а. Канонічні і народні форми українських чоловічих імен у XIV-XVI ст.	57
Н.А.М о с к а л е н к о. Функціонування лексичних діалектизмів у складі фразеологізмів української літературної мови.....	59
Н.Д.Б а б и ч. Співвідношення діалектного та загальнонародного в українській фразеології до питання про фразеологічну синоніміку та варіантність	61
М.Т.Д е м с ь к и й. Збагачення української літературної мови народною фразеологією (на матеріалі дієслівної фразеології).....	63
І.І.К о в а л и к. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі іменникового словотвору.....	65
Ф.Я.С е р е д а. Співвідношення української літературної мови з територіальними діалектами (на матеріалі суфіксального словотвору прикметників).....	68
✓ Н.П.Прилико. Творення ступенів порівняння прикметників в українській літературній мові і діалектах.....	69

І.И.О щ и п к о. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору прислівників.....	71
Т.М.В о з н и й. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у галузі словотвору дієслів...	73
М.Л.Х у д а ш. До питання про хронологізацію та територіальну диференціацію українських антропонімічних формантів (суфікс -енко).	75
В.К.Ч е р н е ц ь к и й. Фіксація окремих діалектних рис у мові українських літописів кінця ХУП – початку ХУІІІ ст....	79
Ф.Є.Т к а ч. Про діалектизми у мові пам"яток ХУП ст....	82
Л.О.С а м і й л е н к о. Взаємодія мови українських ділових пам"яток ХУП ст. з територіальними діалектами на морфологічному рівні.....	84
Д.Г.Г р и н ч и ш и н, У.Я.Є д л і н о ь к а. Писемні пам"ятки ХІУ-ХУ ст. як джерело для вивчення українських діалектів.....	86
С.П.Б е в з е н к о. Діалектні й інтердіалектні з походження морфологічні явища в сучасній українській літературній мові.....	88
Н.И.М а р ч у к. Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови в її зв'язках з народними говорами...	90
К.Ф.Г е р м а н. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів на синтаксичному рівні (на матеріалі мови населення Північної Буковини).....	93
Л.М.Г р и г о р ч у к. Південно-західні синтагми та конструкції у системі синтаксичних норм літературної мови на матеріалах другого тому Атласу української мови	96
І.Р.Ш в е ц ь. Взаємозв'язок функцій інфінітива в українській літературній і діалектній мові.....	99
Н.О.К и с л я к о в а. Взаємодія співвідносних літературних і народно-розмовних синтаксичних конструкцій у пам"ятках українського ділового письменства ХУІ-ХУІІІ ст.	101
І.І.С л и н ь к о. Роль говорів у становленні синтаксичної системи української літературної мови ХІУ-ХУІІІ ст.	102
І.А.Т а р а н е н к о. Із спостережень над кличною формою в українській мові.....	105
С.П.С м і й л е н к о. Живомовні джерела стилістичних засобів літературної української мови	107

В.А.Чабаєнко. Говіркове мовлення як джерело експресивних засобів літературної української мови.....	109
П.Д.Тимошенко. Стилiстичне використання діалектизмів у художніх творах східноукраїнських письменників дожовтневого періоду.....	111
А.Т.Бевзенко. Діалектна лексика як джерело збагачення синоніміки художнього твору	114
Т.К.Черторизька. Мова Т.Г.Шевченка у взаємодії з територіальними діалектами	115
Н.Д.Давиденко. Мова Лесі Українки в її взаємодії з територіальними діалектами	118
О.П.Григорук. Українська літературна і діалектна мова у творчій практиці Д.Мартовича.....	120
Ф.П.Смагленко. Морфологічні діалектизми в українській літературній мові кінця ХІХ – початку ХХ ст.	122
Г.Ф.Пелих. Функції фонетичних і морфологічних діалектизмів у романі М.Стельмаха "Хліб і сіль", ...	124
В.Ф.Маремпольський. Функції лексичних діалектизмів у мові української радянської поезії 60-х років.....	126

НБ ПНУС

434303